

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- POSTACADEMICA V
SAMENVATTINGEN P.A.-COLLEGES 1973-1974
- REDEVOERINGEN P.A.-CONFERENTIE 1974
- MEDEDELINGEN
- BOEKBESPREKINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

15e JAARGANG – NOVEMBER – 11 – 1974

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

K. VAN DIJK, *voorzitter*, Groot Barlaken 25, Heiloo, tel. 072-33570.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Ockenburg 29, Oosterhout, N.Br., tel. 01620-26655.
C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 075-165602.
MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-763074
DRS. C.P.W.F. HERZBERG, *penningmeester*, Paulus Potterstraat 26, Lisse, tel. 02521-15648, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN, Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
DRS. S.J. SLOOTWEG, *redactie Kleio*, Von Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-5047.
DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Rinze Koopmansstraat 83, Rotterdam, tel. 010-216004
A.P. DIJKSTRA, *Didaktiekcommissie*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.
P.G. RUYS, *Mavocommissie*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.
DRS. H. ULRICH, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 071-93094.
M.J. VAN VELZEN, *Onderwijscommissie*, Mgt. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 04445-5941.
A.L. VERHOOG, Drakestein 8, Leiderdorp, tel. 071-91003.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

Aspirantleden:

f 25,—

Echtparen:

f 50,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-5047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DR. P.C. EMMER, Haarlem.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

F. VISSER, Den Haag.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 35,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **Administratie V.G.N. mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

INHOUD "POSTACADEMIALE V"

<i>OUDHEID</i>		blz.
dr G.G.D.Aalders,	Economische structuren in het Griekenland van de 5e en 4e eeuw v. Chr.	822

NIEUWE TIJD EN NIEUWSTE TIJD

dr I.J.Brugmans	Nieuwe inzichten over de industriële revolutie in Engeland	826
dr J.Verseput	La Belle Epoque	830
dr J.A. de Jonge	Economie en onderwijs in Nederland gedurende de 19e en 20e eeuw	833

NIEUWSTE TIJD EN ACTUELE VRAAGSTUKKEN

P. van 't Veer	De jaren-Drees	837
J.G. Kikkert	De Baltische republieken in de 20ste eeuw	840
dr G. van Roon	De geschiedenis van het moderne Griekenland; buitenlandse interventie en interne structurele ontwikkeling	844
dr A.L. Constandse	Latijns-Amerika	851
dr J.M. Pluvier	Het communisme in Zuidoost Azië	856
drs J.H. Bakker	Noord-Ierland 1965-1974. Een destructief conflict	859

STAATSIINRICHTING EN DIVERSEN

dr Joan Hemels	Massacommunicatie als factor in de geschiedenis	865
dr mr C. de Ru	De trias als didactisch uitgangspunt	871
dr M. Huizer	Oorsprong en rechtskarakter van de grondrechten	874

REDEVOERINGEN P.A.-CONFERENTIE 1974

dr H.W. von der Dunk	Over continuïteit en discontinuïteit in de Duitse geschiedenis	876
drs A.V.N. van Woerden	Het nationaal-socialisme in de Duitse samenleving	890
dr Th. Vogelsang	Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik. Ein Vergleich ihrer gesellschaftlichen Entwicklung und ihrer historischen Standortbestimmung	894

<i>MEDEDELINGEN</i>	909
<i>BOEKBESPREKINGEN</i>	913
<i>ADVERTENTIES</i>	915

OUDHEID

prof. dr G.J.D. Aalders

ECONOMISCHE STRUCTUREN IN HET GRIEKENLAND VAN DE 5e EN 4e EEUW v. CHR.

INLEIDING

Bronnen. Onze gegevens over de economie van het oude Griekenland zijn zeer beperkt en fragmentarisch. Men kan daardoor niet met exacte cijfermatige gegevens werken. Men kan niet meer bereiken dan een globaal totaalbeeld op grond van de verspreide gegevens over de verschillende sectoren van economische activiteit in Griekenland (door de aard van onze overlevering betekent dat in vele gevallen in feite: Athene) en van de onderlinge samenhangen tussen deze sectoren.

Het land. Griekenland is voor het grootste deel schraal en bergachtig en heeft slechts een beperkt landbouwareaal. De regenval is zeer ongelijk over het jaar verdeeld. Het land is niet rijk aan delfstoffen. Verkeer over land is zeer bezwaarlijk en er zijn geen bevaarbare rivieren. Doch de zee, die diep het land indringt vormt een belangrijke verkeersweg; de Aegeïsche zee met haar vele eilanden maakt nauw contact met westelijk Anatolië mogelijk.

Economische ontwikkeling tot de 5e eeuw c. Chr. De beschavingen van Kreta en Mycene (bronstijd) kenden naast de landbouw (ook wijnbouw en olijventeelt) een hoge ontwikkeling van het handwerk met een vrij ver doorgevoerde arbeidsverdeling en een uitgebreide buitenlandse handel. De aanzienlijke welvaart van deze tijd (en dat geldt ook m.n. voor de klassieke tijd) is niet zozeer een gevolg van natuurlijke rijkdom als van ondernemingsgeest en vakmanschap.

Hieraan komt een einde door de Dorische volksverhuizing. Hoewel in de daarop volgende eeuwen het handwerk en een zekere arbeidsverdeling niet geheel ontbreken, overweegt de agrarische zelfverzorging, de autarkie van de oikos. In deze eeuwen is de Griekse wereld sterk naar binnen gericht en blijft Griekenland vrijwel onberoerd door de politieke ontwikkelingen in Voor-Azië. De bevolking neemt toe en de relatieve overbevolking leidt zowel tot kolonisatie op grote schaal als tot de ontwikkeling van gespecialiseerde landbouw en handwerk om met de opbrengst van de export de import van graan mogelijk te maken.

In deze eeuwen zijn de grondpatronen voor het economisch bestel van de klassieke tijd reeds gevormd: polis, geldeconomie, expansie van de Griekse wereld (kolonisatie!), handel en vrachtvaart voor de export en de import van voedsel en grondstoffen.

ASPECTEN VAN DE ECONOMIE VAN DE 5e EN 4e EEUW

De agrarische sector. Uit zichzelf leverde de natuur vooral hout en vis. In vele streken overheerst kleingrondbezit (o.a. Attica). Na de Peloponnesische oorlog neemt in Attica het grootgrondbezit toe en treedt een meer "kapitalistische" bedrijfsvoering op. De landbouw is allereerst gericht op de verbouw van graan (vooral gerst). Wijnbouw en

olijventeelt zijn van belang voor de export. Veeteelt vooral op de hoger gelegen gronden (schapen en geiten), vooral van belang voor de productie van wol en leer.

Delfstoffenwinning. De goudproductie was niet groot. De zilverwinning in het gebied van Laurion in Attica was van betekenis. IJzer werd in Laconië gewonnen. Verder zijn marmer en pottenbakkersleem van belang.

Handwerk. Vooral bewerking van metaal, hout en leer, en pottenbakkerij. Kleding werd in de regel in eigen huishouding vervaardigd door de vrouwen, maar er waren ook bedrijven die goedkope massagoederen en specialiteiten vervaardigden.

Naast een grote hoeveelheid kleine bedrijfjes vindt men ook geleidelijk grotere werkplaatsen met enige tientallen arbeiders (meest slaven). Deze bedrijven vergden geen grote investeringen. In toenemende mate worden goederen geproduceerd voor de lokale en buitenlandse markten.

Opmerkelijk is de geringe waardering van de handenarbeid in de Griekse literatuur, iets dat in de westerse beschaving voortleeft.

Handel en transport. Transport vindt vooral per schip plaats. Alleen graan werd in massale hoeveelheden verscheept. Geen grote handelshuizen en rederijen, geen grote kapitalen. De omvang van de buitenlandse handel was vrij groot. Er ontwikkelde zich een uitgesproken geld- en markteconomie. Athene importeert graan, vis, scheepstimmerhout, huiden en luxegoederen. Het voert uit: wijn, olijfolie, aardewerk (verpakkingsmateriaal!), afgewerkte producten en luxegoederen. Voornaamste handelswegen: naar Thracië en het Zwartezegebied (Athene), naar de Adriatische zee, Zuid-Italië en Sicilië (Corinthe) en via Kreta naar Egypte, Phoenicië en Cyprus.

Geld- en kredietwezen. Het geld- en kredietwezen was niet sterk ontwikkeld. Wissels en giraal verkeer waren onbekend. Bankiers waren vooral geldwisselaars en geldschietters. Geen grote bankiershuizen met filialen buiten de plaats van vestiging..

Economische politiek. De polis had betrekkelijk weinig bemoeienis met het economische leven en van economische politiek in eigenlijke zin kan men niet spreken. Wel neemt de staat soms maatregelen ten behoeve van de consument of van de eigen veiligheid, bijv. de maatregelen van Athene om de graantoevoer naar de stad te verzekeren. Doch dan is het economische veeleer middel dan doel. Ook de imperialistische politiek van de eerste Delisch-Attische zeebond is niet als een vorm van economisch imperialisme te beschouwen.

Lonen en prijzen. Vooral sinds de Peloponnesische oorlog is er een aanhoudende tendens tot prijsstijging. De lonen stijgen ook, maar niet in dezelfde mate. Dat betekent vermindering van de koopkracht van het (zilver)geld en daling van de welvaart.

ONTWIKKELING VAN DE GRIEKSE ECONOMIE VAN DE PERZISCHE OORLOGEN TOT ALEXANDER DE GROTE

De Griekse economie van deze periode wordt gekenmerkt door een vrij intensief geldverkeer en productie voor overzeese en in toenemende mate ook voor lokale markten. Men hoede zich er echter voor deze economie te zien vanuit de moderne economische

verhoudingen en voorstellingen. De Grieken leefden sober en het niveau der technische ontwikkeling was laag. Er waren geen grote bedrijven of concentraties van kapitaal. Het economisch bestel was vrij statisch, de concurrentie speelde nog een beperkte rol en er was geen streven naar verbeterde productiemethoden en het scheppen van nieuwe behoeften.

Na de Perzische oorlogen ontwikkelt zich met name in het gebied van de eerste zeebond een levendige economische activiteit met vrij uitgebreide handel. Athene is sterk op aanzienlijke export en import aangewezen, waarbij het door Athene gewonnen zilver een stimulerende rol speelt.

De Peloponnesische oorlog brengt grote teruggang, hoewel Athene's economie zich spoedig herstelde, zij het nooit geheel. De toenemende, zij het altijd nog bescheiden, kredietmogelijkheden hebben in de 4e eeuw v. Chr. zeker de handel bevorderd en het ontstaan van middelgrote bedrijven betekent, dat men in toenemende mate voor een markt produceert. Doch de stijgende prijzen worden niet voldoende gecompenseerd door stijging van de lonen en de rentevoet. Dat betekent teruglopen van de welvaart: tegenover een grotere hoeveelheid geld en versnelling van de geldomloop door krediet staat geen grotere productie en consumptie. In het begin van de Hellenistische tijd is Hellas een verarmd gebied, waaruit velen emigreren.

ENIGE LITERATUUR

Algemeen

F.M. Heichelheim, *An Economic History of the Ancient World*, Leiden 1958.

H. Michell, *The Economics of Ancient Greece*, ²Cambridge 1957.

H. Bolkestein, *Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd*, Haarlem 1923, ²Leiden 1958 o.d.t. *Economic Life in Greece's Golden Age*, bewerkt door E.J. Jonkers.

J. Hasebroek, *Staat und Handel im alten Griechenland*, Tübingen 1928. id., *Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit*, Tübingen 1931.

M. Austin-P. Vidal-Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne*, Paris 1972.

M.I. Finley, *The Ancient Economy*, London 1973.

Ed. Will, *Le monde grec et l'Orient I, le Ve siècle (510-403)*, Paris 1972, p.629 vv.

G. Glotz, *Le travail dans la Grèce ancienne*, Paris 1920.

Cl. Mossé, *Le travail à Grèce et à Rome*, Paris 1966.

Athene

A.E. Zimmern, *The Greek Commonwealth. Politics and Economics in Fifth Century Athens*, ⁵London 1931.

A. French, *The Growth of the Athenian Economy*, London 1964.

R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972, p.255 vv.

Methodische problemen

Ed. Will, *Trois quarts de siècle de recherche sur l'économie grecque antique*, *Annales* 9, 1954, p.7 vv.

M.I. Finley, *Classical Greece*, in: *Deuxième Conférence internationale d'histoire économique* (Aix 1962) I, Paris 1965, p. 11 vv.

Speciale onderwerpen

A.W. Gomme, *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Oxford 1933 (=Chicago 1967).

F.M. Heichelheim, *Man's Role in changing the Face of the Earth in Classical Antiquity*, *Kyklos* fasc.3, 1956, p. 318 vv.

O. Makkonen, *Ancient Forestry. An Historical Study I*, in: *Acta Forestalia Fennica* 82, Helsinki 1967; II, *Acta F.F.* 95, 1969.

H.W. Pleket, *Techniek en maatschappij in de Grieks-Romeinse wereld*, *Tijdschr. v. Geschied.* 78, 1965, p.1 vv.

R. Bogaert, Banques et banquiers dans les cités grecques, Leiden 1968.

A.M. Andreades, Geschichte der griechischen Staatswirtschaft, München 1931 = Hildesheim 1965.
Engelse vertaling o.d.t. Greek Public Finance (1933).

NIEUWE TIJD EN NIEUWSTE TIJD

prof.dr I.J. Brugmans

NIEUWE INZICHTEN OVER DE INDUSTRIELE REVOLUTIE IN ENGELAND

1. INLEIDING

De term "industriële revolutie" is eigenlijk verkeerd, omdat de na het midden der 18e eeuw in Engeland optredende stroomversnelling niet beperkt bleef tot de nijverheid, maar het gehele economische en sociale leven betrof: landbouw, verkeer, credietwezen, handel, sociale opbouw. In wezen is de industriële revolutie de overgangperiode van het vroegkapitalisme naar het modern kapitalisme. Verschillende factoren hebben te weeg gebracht, dat Engeland het eerste land is geweest dat deze overgang te zien heeft gegeven (ongeveer 1760-1830): aanwezigheid van steenkool en ijzererts dicht bij de zee, bedrijfsvrijheid (zwakke gilden, ontbreken van horigheid), binnenlandse orde, ontbreken van interne tolgrenzen. Engeland kon daardoor van de 16e eeuw af het centrum van de wereldhandel worden en zelfs het begin van industrieel grootbedrijf te zien geven; aldus werd kapitaal gevormd dat voor de opkomst der industriële revolutie onmisbaar was. Daar kwam bij, dat de Engelse aristocratie, anders dan de Franse, vernieuwingsgezind was en bereid bleek haar vermogensbezit om te zetten in produktief kapitaal. Samuel Johnson schreef terecht: "this country is running mad after innovation".

De industriële revolutie heeft zich, na Engeland, over het Europese continent verbreid: België 1800-1830, Frankrijk 1830-1850, Duitsland 1840-1870, Nederland 1850-1870. De minder ontwikkelde landen van tegenwoordig streven ook naar een industriële revolutie, doch kunnen dat doel niet bereiken zonder planmatig overheidsingrijpen en import van kapitaal.

In de volgende regelen zal de Engelse industriële revolutie slechts worden behandeld in zoverre zich in de laatste decennia nieuwe inzichten hebben baan gebroken.

2. AGRARISCHE REVOLUTIE

Deze heeft zich gemanifesteerd in een herverkaveling van de grond ("enclosures"-omheiningen), waarbij twee soorten te onderscheiden zijn:

- a. de herverkaveling van de kleine, dooreen liggende en niet omheinde stukjes akkergrond ("open fields") tot grotere, aaneengesloten complexen
- b. de opdeling der gemene weiden en bossen ("commons") tot individueel bezit. Zulke enclosures kwamen reeds voor tijdens koningin Elisabeth of zelfs eerder, maar zij behoefden de instemming van alle rechthebbenden. In de 18e eeuw was dit laatste niet meer nodig en kon bij een wet de verkaveling aan een minderheid worden opgelegd. Op die wijze verdwenen nagenoeg alle "open fields" en "commons".

De gangbare opvatting is lange tijd geweest, dat door deze verandering in het agrarisch bestel de zelfstandige boer (de "yeoman") is verdwenen en is vervangen door de grootgrondbezitter met pachters. Ook de kleine keuterboer ("cottager"), die slechts door het verrichten van een aanvullende functie als landarbeider in zijn onderhoud kon voorzien, zou zijn gedecimeerd. Beide categorieën zouden genoopt zijn geweest het

platteland te verlaten en in de steden werk te vinden in de fabrieken.

Verfijnder, meestal lokaal-historische onderzoek heeft aangetoond, dat de gegeven voorstelling van zaken overdreven en eenzijdig is. De yeoman is niet verdreven, wel in aantal verminderd. Dikwijls kon hij tijdens het enclosureproces land bijkopen, soms werd hij van eigenaar tot pachter. De cottager, die zijn rechten op de gemene gronden vaak verloor, kon werk vinden in de nieuwe, omheinde landbouwbedrijven; van een sterke uittocht van het platteland naar de steden getuigen de statistieken niet. Hoofdzaak is echter, dat de "enclosure"-beweging de produktiviteit in de agrarische sector heeft verhoogd, hetgeen wegens de bevolkingstoename noodzakelijk was. In de nieuwe agrarische bedrijven begon men bovendien met de teelt van voedergewassen, waardoor het mogelijk werd het vee des winters op stal te houden en de levering van melk doorgang te doen vinden. De vroegere pessimistische opvatting van de agrarische revolutie is derhalve niet langer houdbaar.

3. ARBEIDSTOESTANDEN

Het is algemeen bekend, dat deze tijdens de industriële revolutie dikwijls slecht, soms deplorabel zijn geweest (lange werktijden, vrouwen- en kinderarbeid, lage lonen, onvoldoende veiligheid en hygiëne in de fabrieken, slechte woningen). Men dient echter te bedenken dat de parlementaire "blue books", waaraan de gegevens zijn ontleend, uiteraard meer nadruk leggen op de misstanden dan op de gunstige factoren. Bovendien heeft J.H. Clapham kunnen aantonen, dat de wegens de misstanden berucht gebleven katoenindustrie slechts een tachtigste deel van de beroepsbevolking uitmaakte; er waren veel meer arbeiders werkzaam in de kleermakerij, de schoenmakerij, het bouwbedrijf. Ook dient te worden bedacht dat de vrouwen- en kinderarbeid in de mijnen reeds vóór de industriële revolutie bestond.

Ten aanzien van de lonen valt het moeilijk tot een afgerond oordeel te komen, gezien de grote verschillen per bedrijf en per district; van een uniform prijsniveau was trouwens geen sprake. Stelt men de prijsstijging tussen 1750 en 1790 op 30%, die tussen 1790 en 1814 op 100%, dan is het wel zeker dat de lonen daarbij ten achter zijn gebleven. Tussen 1815 en 1840 geschiedde het omgekeerde: de prijzen daalden sterker dan de lonen. Men kan dus moeilijk volhouden, dat de industriële revolutie een daling van het reële loon heeft gebracht. Wel kan men zeggen, dat naar onze huidige maatstaven het sociaal besef onvoldoende ontwikkeld is geweest bij de "hogere" standen. De kinderarbeid werd als iets nuttigs beschouwd, omdat de jeugd daardoor gewend werd aan discipline en werd afgehouden van straatslijperij. Typerend is ook de ruwe, vaak wrede behandeling, die de patiënten in krankzinnigengestichten ondervonden.

4. LEVENSTANDAARD

In de periode na de tweede wereldoorlog heeft de discussie zich vooral geconcentreerd om de vraag, of de industriële revolutie voor de grote massa al dan niet een tijd is geweest van grote ellende en gebrek aan levensgeluk. Twee scholen stonden (en staan nog) tegenover elkaar: de pessimisten en de optimisten (J.L. en Barbara Hammond contra T.S. Ashton, thans E.J. Hobsbawm contra R.M. Hartwell).

Het betoog van de pessimisten luidt als volgt. Het leven van de arbeiders had gebrek aan schoonheid, aan spel en sport, aan parken; de kroeg was de enige plaats waar vertier te vinden was. In de fabrieken heerste monotonie; de werktijden waren wellicht korter dan

vroeger, maar de spanningen groter. Niet voor niets spreken de tijdgenoten van "the bleak age". Economisch moge de situatie van de arbeiders enigermate zijn verbeterd, sociologisch waren zij er slechter aan toe. Dit alles geldt tot ongeveer 1840; dat daarna verbetering intrad wordt algemeen toegegeven.

De optimisten wijzen tegenover dit alles op diverse gunstige factoren: langere levensduur, daling van het analfabetisme, vermindering van de kinderarbeid, sterke groei van de spaarbanken, stijgende invloed van de vakbeweging, verschuiving van de lager betaalde beroepen naar de hoger betaalde.

Het is weinig zinvol om de argumenten van de beide scholen tegen elkaar af te wegen. Voorhands lijkt het aanbevelenswaardig zich aan te sluiten bij de mening van Phyllis Deane: de optimisten hebben minder ongelijk dan de pessimisten, maar de verbetering is gering gebleven.

5. DEMOGRAFISCHE REVOLUTIE

De gegevens over de loop der bevolking van Engeland en Wales tijdens onze periode zijn gebrekkig en schaars: de eerste volkstelling had plaats in 1801, en de officiële registratie van geboorten en sterfgevallen is pas in 1839 begonnen. Wel is zeker, dat de tijd voor de industriële revolutie een sterke bevolkingstoename te zien heeft gegeven: van 6 miljoen tot 9 miljoen in 1800 en 18 miljoen in 1850. Dalende sterfte en stijgende geboorte zijn de oorzaken geweest. De sterftedaling zette in de jaren '40 in (jaargemiddelde 1730-1740 35,8; 1811-1821 21,1 promille) en werd toen waarschijnlijk veroorzaakt door de goede oogsten na 1730, die tot verbetering van de gezondheid en tot vervroeging van de huwelijksleeftijd aanleiding gaven. Vergroting van de medische zorg en de medische kennis werd eerst in de 19e eeuw een oorzaak van sterftedaling (1798 koepokinenting van Jenner); de ziekenhuizen waren nog in de 18e eeuw plaatsen waar men stierf in stede van herstelde. In ieder geval blijkt, dat het fabriekswezen geen oorzaak van sterftetoename is geweest, behoudens een lichte stijging na 1821.

De geboortecijfers zijn, voor zover kan worden nagegaan, in de periode 1750-1790 gestegen, om daarna betrekkelijk constant te blijven. Vervroeging van de huwelijksleeftijd en vergroting van de vraag naar arbeidskrachten zullen tot de geboortestijging hebben bijgedragen.

Er is veel gediscussieerd over de vraag, of de bevolkingstoename oorzaak dan wel gevolg van de industriële revolutie is geweest. Gezien de huidige stand van onze kennis zal van een koppelwerking moeten worden gesproken, waarbij het gevolg op zijn beurt weer oorzaak werd. De bevolkingstoename maakte een stijging van de produktie nodig, maar de stijgende produktie vereiste op haar beurt vergroting van het aantal beschikbare arbeiders en kon dus tot verlaging van de huwelijksleeftijd leiden. Op dit terrein zal nog veel onderzoek nodig zijn.

6. KAPITAALVORMING

Industriële revolutie is ondenkbaar zonder investeringen. De vraag naar de herkomst van het kapitaal heeft dan ook de aandacht gehad. Vast staat, dat het bankwezen in Engeland geen rol heeft gespeeld, althans niet in de industriële revolutie; de banken beperkten zich tot kort lopende handelscredieten. Evenmin kwam het kapitaal uit het buitenland; Holland speelde van 1780 af als kapitaalexporteur geen rol van betekenis meer. Een kapitaalmarkt, gevoed door publieke emissies, kende Engeland nog niet. De nieuwe

industriële ondernemingen hadden de vorm van familievennootschappen, die het benodigde kapitaal aantrokken uit de kring van familieleden en vrienden of uit die van de belanghebbenden uit de directe omgeving. De meeste ondernemingen begonnen klein, en konden zich vervolgens uitbreiden doordat de eigenaard sober leefden en de winsten in het bedrijf hielden.

7. UITLEIDING

De industriële revolutie mag niet gezien worden als een zwarte bladzijde in Englands geschiedenis, want zij heeft een einde gemaakt aan tekort aan voedsel, brandstof, hout, ijzer, garen en transportmiddelen. Zij heeft de produktie doen toenemen en dus tot welvaartsstijging bijgedragen. De onmiskenbaar opgetreden misstanden zijn daar tegenover van mindere betekenis geweest.

LITERATUUR

T.S. Ashton, *The industrial revolution*, 1948

T.S. Ashton, *The Treatment of Capitalism by Historians in: Capitalism and the Historians*, ed. *F.A. Hayek* (1954), 33 vlg.

J.H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, deel I *The Early Railway Age*, 1939

Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, 1965, Hierin een uitgebreide literatuuropgave.

Ph. Deane and W.A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1950*, 1962

J.L. and Barbara Hammond, *The Rise of Modern Industry*, 1925

J.L. and Barbara Hammond, *Lord Shaftesbury*, Pelican Books, 1939

R.M. Hartwell (ed.), *The Industrial Revolution*, 1970

De discussie tussen Hartwell en E.J. Hobsbawm heeft plaatsgehad in diverse artikelen in de *Economic History Review*, 2e serie, te beginnen met deel X (1957).

De periode 1885 tot 1914 is een belangrijke overgangstijd geweest. Dit tijdsgewricht wordt genoemd *òf fin de siècle òf la belle époque*. In die jaren bleef feitelijk geen enkel facet van het menselijk bestaan onberoerd. Op elk terrein rees twijfel aan de vaststaande feiten. De vooruitgangsgedachte en de innerlijke zekerheid van de westeuropese bourgeois werden bekritiseerd. De moderne mens uitte zijn twijfel aan, ja zelfs zijn volledige afwijzing van eeuwenlange zekerheden. Het positivisme werd op vele terreinen aangevalen. Men keerde zich af van de gedetermineerdheid van de mens in zijn handelingen, maar ook tekende men verzet aan tegen het verdoorgevoerde individualisme van Herbert Spencer. Onzekerheid werd een vast motief voor het denken en handelen van de moderne mens.

Mensen uit de B-wetenschappen hadden de eerste bres in de veste van de absolute causaliteit geschoten. Er groeiden nieuwe opvattingen. Freud bracht de ommekeer in de psychologie, Bergson wees op de intuïtie.

In de letterkunde kwamen bestrijders van de burgerlijke cultuur aan het woord. Strindberg, Shaw, Oscar Wilde, Eugène Brieux, Wedekind en Heyermans schopten tegen de heilige huisjes der 19e eeuw. Velen gingen belangstelling tonen voor de innerlijke en/of buiten de mens staande duistere machten, die de mens beïnvloedden. De oosterse godsdiensten en het spiritisme vonden vele aanhangers.

In Frankrijk kwamen de Decadenten op. Van Eeden zocht naar de Idee en op het toneel toonde Maeterlinck zich een loot van deze stam. Alles werd beheerst door een naderend onheilspellend noodlot en de angst daarvoor was groot, zoals Munch in zijn schilderijen aantoonde.

De massa kwam sterk op de voorgrond te staan. Een deel van die massa dreigde als gevolg van crises, urbanisatie en industriële ontwikkeling te verpauperen. Deze groep kon worden aangetrokken door de heilsleer van het socialisme of misschien nog sterker door die van het anarchisme.

Binnen het kabaret uitten mensen als Bruant en Eduard Jacobs aanklachten tegen deze ontwikkeling.

De massa-mens, die vervreemdde van alles, werd gemakkelijk een prooi van een leider. Men was ergens voor of tegen. Dit kwam te voorschijn in vele acties en organisaties van chauvinistische, religieuze en racistische aard. In Duitsland had Nietzsche hiervoor het fundament gelegd.

In de schilderkunst was het impressionisme vastgelopen. De kunstenaars zochten naar andere wegen. Belangrijke gangmakers voor de moderne kunst waren: Cézanne, Van Gogh, Gauguin, Rousseau, Redon en Seurat. Steeds feller werden de aanvallen op het weergeven van de realiteit. De Nabis-groep kwam op. Men trachtte ook die wereldangst in beeld te brengen. Ensor toonde het karnavalesque van de massamens, die achter zijn

masker niets kon waarnemen. In Duitsland kwam het expressionisme op. Picasso en Braque kwamen met het kubisme.

Onder invloed van buiteneuropese kunstuitingen (Japan en Java), maar ook van ikonen en Afrikaanse maskers kwamen nieuwe kunstuitingen te voorschijn. De Art Nouveau, de Jugendstil, gingen met hun prenten en etsen — Toulouse Lautrec, Toorop en Klimt — maar ook met hun decoratieve ideeën het leven beheersen.

In de beeldhouwkunst werd Rodin de vernieuwer, die echter in zijn Poorten der Hel de vereenzaming van de mens uitbeeldde.

De revolutionnaire ontwikkeling kwam eveneens te voorschijn in de muziek en het ballet, terwijl ook de groots opgezette revue's tot ontwikkeling kwamen, terwijl in de architectuur en de meubelen de nieuwe zakelijkheid hoogtij ging vieren.

Sterk was het verzet van de jeugd tegen de maffe kultuur. Zij eiste een ander levenspatroon, zowel in kleding als in vrije tijdsbesteding. Zij verzette zich tegen de gesloten familiekring binnen de donkere woonruimten.

Naast deze emancipatie stond die van de arbeider, maar ook die van de vrouw, terwijl deze zich ook aankondigde bij de gekleurde rassen.

Men schopte tegen de school, tegen de heiligheid van het huwelijk, tegen de caritas en men verzette zich tegen de heersende wetten, waarbij de sociale wetgeving meer en meer op de voorgrond kwam te staan.

De wetenschap kreeg via de laboratoria steeds meer betekenis voor de mens en zijn samenleving.

Ook op politiek terrein werd de huidige maatschappij voorbereid; U.S.A. trad als wereldmogenheid op, Lenin bereidde zijn sowjets voor, Japan kwam sterk naar voren, terwijl China ontwaakte. Het anti-kolonialisme kwam tot ontwikkeling, terwijl zelfs het neo-kolonialisme in bepaalde gebieden als een gevaar werd onderkend.

De overgang van de oude energiebron — de steenkolen — naar olie dreigde de overheersende positie van Europa te ondergraven.

In de belle époque liggen de wortels van de huidige maatschappij. De strijd voor vrijheid was min of meer voltooid, die voor gelijkheid was aangebroken.

LITERATUUR:

- M. Battersby*, Art Nouveau. Verona 1969.
- J.P. Crespelle*, Les maîtres de la belle époque. Parijs 1966.
- J.B. Duroselle*, La France de la belle époque. Parijs 1972.
- W. Haas*, Die belle époque. München 1967.
- Jugendstil Druckkunst*. Baden Baden 1973.
- Ph. Jullian*, Decadente dromers. Bussum 1973.
- R. Kedward*, Die Anarchisten. Lausanne 1970.

- T. Lloyd*, Suffragetten. Lausanne 1970.
S. Tschudi Madsen, Art Nouveau. Wereldakademie.
S. Nowell-Smith, Edwardian England. London 1964.
M. Rheims, L'art 1900. Parijs 1965.
J. Romein, Op het breukvlak van twee eeuwen. 2dl., Leiden 1967.
P. Villoteau, La vie parisienne à la belle époque. Genève 1968.
De Wereld van Van Gogh. Parool-Life.
De wereld van Matisse. Parool-Life.
De wereld van Rodin. Parool-Life.
De wereld van Picasso. Parool-Life.

Tot de onderwijswet — 1857 was het lageronderwijs van overheidswege niet anders dan een zaak van armenzorg waar de kinderen kosteloos enig onderricht ontvingen, meestal van slechte kwaliteit vanwege de zeer grote klassen en de geringe opleiding van de leerkrachten. In deze toestand bracht de onderwijswet 1857 waarbij de overheid de zorg voor voldoende onderwijsmogelijkheden werd opgedragen, alleen begin van verandering, vooral ook doordat het onderwijs werd uitgebreid. Daarnaast werd de verbetering van het onderwijspeil van de bevolking ook bevorderd door verlichte werkgevers die fabrieksscholen oprichtten, o.a. Stork en Le Poole. Daarbij zat de gedachte voor dat een verhoging van het intellectuele peil van het werkvolk tot een verbetering in hun mentaliteit, en hun plichtsbetrachting, zou leiden.

Voortgezette opleiding in de vorm van ambachtsonderwijs was hier te lande tot 1861 (Oprichting ambachtsschool te Amsterdam) onbekend. Wel volgden enkele tienduizenden jonge ambachtsscholen, in hoofdzaak bouwvakkers, het avondonderwijs aan de industrie — of tekenscholen. De behoefte aan een voortgezette opleiding was trouwens in de praktijk niet groot, de werkbazen brachten er weinig respect voor op. Dat er zoveel werklozen rondhingen terwijl vele buitenlandse arbeidskrachten naar hier trokken omdat er voor hen een goed stuk brood te verdienen viel, vond zijn oorzaak in de slechte lichamelijke toestand van de karig gevoede werkman in de Hollandse steden en voorts in een gebrek aan vakbekwaamheid dat voortspoot uit de afwezigheid van fabrieken en gespecialiseerde werkplaatsen: de Hollandse werkman had geen ervaring met het werken in arbeidsdeling.

Kinderen die een voortgezette opleiding van algemene aard wilden volgen kwamen terecht bij het particuliere onderwijs, de zogenaamde Franse scholen waar enkele tienduizenden kinderen tegen een vaak hoog oplopend schoolgeld door "instituteurs" werden ingewijd in de geheimen van de vreemde talen, de beginselen van de wiskunde en soms die van het Italiaans boekhouden. De onderwijswet-1857 (6 scholen met uitgebreid lager onderwijs!) en verder de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 ondergroeven de bestaansbasis van het in het algemeen kostbare particuliere onderwijs, en gaven de aanzet tot de democratisering van het voortgezette onderwijs: vervanging van dure particuliere door goedkope overheidsscholen; Thorbeckes standenschool leverde zelf een bijdrage tot de ondergraving van die standen.

De Latijnse scholen of gymnasia die vóór 1863 ongeveer een duizendtal leerlingen per jaar herbergden waren bedoeld als voorportaal van de universiteit en functioneerden ook als zodanig: alle abiturienten gingen studeren, behalve dan de leerlingen van de tweede afdelingen die men als een vroege voorloper van de HBS-A zou kunnen opvatten, maar in het toenmalige schoolwezen een randverschijnsel vormde. Dat de leerlingen van de tweede afdeling goede perspectieven in het bedrijfsleven hadden sproot o.a. voort uit het ontbreken van speciale handelsscholen, waar grondig onderricht in de moderne talen en in het boekhouden werd gegeven. Talrijke ambtelijke of andere administratieve postjes werden overigens bekleed door lieden zonder veel opleiding, gedropte studenten of afgestudeerden die geen behoorlijk emplot overeenkomstig hun opleiding hadden kunnen vinden. Omstreeks het midden van de eeuw kende het land namelijk een vermoedelijk niet onaanzienlijk overschot aan intellectuelen, dat pas met het op gang

komen van de industrialisatie, de spoorwegaanleg, de uitbreiding van het middelbaar onderwijs en de tot standkoming van de sociale verzekeringswetten is verdwenen.

Toen op het eind van de eeuw de Ned. samenleving een aantal duidelijk nieuwe trekken begon te vertonen, beschikte het land over een schoolstelsel dat daaraan op een redelijke wijs was aangepast. De industrialisatie schiep een sterke behoefte aan behoorlijk opgeleide werkkrachten voor de voorbereiding en de leiding van de produktie en voor de zich uitbreidende taken in de commerciële en administratieve sfeer; hun aantal liep daar in korte tijd, enkele tientallen jaren, tot ca. 400.000 (7 per honderd handarbeiders, tegen een verhouding van nog geen 1 op 100 rond 1850).

De all-round opgeleide wetenschappelijke technicus had zich op het eind van de eeuw al wel een zekere plaats in het bedrijfsleven veroverd, maar werd daar toch nog niet algemeen geaccepteerd. Van de abiturienten van de Polytechnische school vonden de meesten in het bedrijfsleven een functie in een speciale sector waarin het particuliere initiatief niet overdadig was ontwikkeld, de gasfabrieken.

Tussen de bloei van het middelbaar onderwijs en de groei van de bedrijven bestaat zoals reeds opgemerkt een relatie, en wel in deze zin dat, toen de industrialisatie op gang kwam in de abiturienten van de HBS een reservoir van algemeen opgeleide lieden voor de leidende functies beschikbaar was, maar een groot aantal gediplomeerden koos zich toch een andere werkkring of zette de studie elders voort. De onderwijsstof sloot niet altijd voldoende aan bij de praktijk van het bedrijfsleven; er werden daarom ook scholen opgericht die zich speciaal op de behoefte aan geschoold personeel van handelsondernemingen oriënteerden.

Ook het ambachtsonderwijs geraakte tot een zekere omwikkeling. Toch waren ondanks de snelle groei van het leerlingental, in 1860 4000 tot 18000 in 1900, tekorten aan goed opgeleid vakbekwaam werkvolk merkbaar, althans volgens sommige tijdgenoten die echter uit onbegrip vaak tot overdreven schattingen van de tekorten kwamen. Men zag met name meestal over het hoofd dat in het industriële bedrijf met zijn voor sommige werkzaamheden sterke arbeidsdeling en mechanisering voor sommige categorieën beroepsbeoefenaren een goede algemene opleiding doeltreffender kan zijn dan een meer gespecialiseerde vakopleiding zoals de ambachtsschool die verzorgde.

De kwaliteit van het lager onderwijs was intussen sterk verbeterd, vooral door de krachtige politiek van de overheid. Tussen 1860 en 1910 werd het aantal leerkrachten per honderd leerlingen verdubbeld, de opleiding en de salariëring van de onderwijzers verbeterd, meer geld aan leermiddelen en schoollokalen besteed, waardoor de uitgaven per leerling toenamen van 7 tot 35 gulden per jaar. Het laat zich verstaan dat door deze maatregelen de kwaliteit van het gegeven onderwijs sterk verbeterd is. Tegelijkertijd is de belangstelling voor het volgen van onderwijs in brede lagen van de bevolking toegenomen, zo zeer zelfs dat de later van kracht geworden algemene leerplicht niet veel meer werd dan de bezegeling van de bestaande situatie. Deze toeneming van het schoolbezoek vloeide ook enigszins voort uit de wet — Van Houten, waarbij fabrieksarbeid van kinderen beneden 12 jaar werd verboden (althoewel deze wet vermoedelijk vooral tot een verplaatsing van de kinderarbeid naar huisnijverheid heeft geleid). Op zijn minst even belangrijk is vermoedelijk de verruiming in de inkomenspositie van de ouders geweest: zij konden langzamerhand de verdiensten van hun jonge kinderen wel missen. Zachte en harde dwang heeft ook wel eens een rol gespeeld, zoals in het geval van armbesturen die ondersteuning weigerden aan gezinnen waarvan de kinderen niet trouw de armenschool bezochten.

In de twintigste eeuw hebben zich de in de negentiende eeuw al onderkenbare ontwikkelingen verder voortgezet. Met betrekking tot het lager onderwijs is de leerlingenschaal verder verlaagd: het aantal leerlingen per onderwijzer daalde van 36 in 1900 tot 33 in 1930 en 31 in 1966. Uit de aard der zaak is de verbetering ook met andere middelen aangepakt en geeft een gemiddelde van de klassegrootte geen exact beeld van de toestand, maar niettemin blijkt hier toch een verdergaande verbetering uit.

Een ander aspect van de verbeterde onderwijssituatie betreft de frequentie waarmee voortgezet onderwijs werd gevolgd. Ook in dit opzicht heeft een snelle ontwikkeling plaatsgehad, een jongen die naar zijn eerste baas ging met meer opleiding dan de lagere school was in 1900 een witte raaf; nog in 1919 bedroeg het aantal dezer gelukkigen niet meer dan 5 procent van de hele categorie jongens die voor het eerst in het arbeidsproces werd ingeschakeld. In dit opzicht werden pas grote vorderingen gemaakt in de komende veertig jaren: in 1936 bleek het percentage met een voortgezette opleiding al opgelopen te zijn tot 50%, in 1965 tot bijna 90. Echter, het beeld wordt minder rooskleurig indien men nagaat hoe lang men het voortgezet onderwijs volgde, en of men het met succes deed. Zeer groot was het aantal kinderen dat een enkel jaar het lager beroepsonderwijs of het u.l.o. bezocht om daarna zonder die opleiding voltooid te hebben, toch maar een baas of een baan te zoeken. Rekent men ook dezulken tot de categorie die zonder voortgezet onderwijs een loopbaan aanving, dan behoorde daartoe in 1936 driekwart en in 1965 veertig procent van de aankomende beroepsbeoefenaren. Anders gezegd: Van de beginnelingen onder de beroepsbevolking had in 1936 25% het diploma van één of andere school voor voortgezet onderwijs op zak, in 1960 60%; en die toeneming viel in hoofdzaak toe aan de formidabele groei van het middelbare en lagere beroepsonderwijs (in 1936 was 10%, in 1960 35% van alle gediplomeerd door deze scholen).

Hoe sterk als gevolg van de toegenomen belangstelling de bezetting van het totale voortgezette onderwijs is vermeerderd komt in beschikbare gegevens scherp tot uitdrukking. Het aantal leerlingen van het nijverheidsonderwijs liep op van enkele tienduizenden in 1900 tot meer dan een half miljoen in 1966, bij het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs zijn de cijfers: van ca 10.000 tot ca 200.000, het aantal studenten van nog geen 5.000 tot 70.000 (1966).

Internationaal sloeg Nederland mede vanwege deze stormachtige toenemingen geen slecht figuur; tabel 2 geeft een duidelijk indruk.

Deze toeneming van de onderwijsfactor viel in de groeifase van de volkshuishouding die men met W.W. Rostow zou kunnen aanduiden als de ontwikkeling naar volle wasdom, een kenmerk daarvan is de toenemende vergroting van de welvaart per hoofd: 1910-'20/1,2%, 1920-30/2,4%, 1930-'40/-2,2%, 1940-'50/2,4%, 1950-'60/3,7%. Deze transformatie ging gepaard met een fundamentele verschuiving in de bestaansmiddelen. Kon men in Nederland omstreeks 1900 nog met enig recht de agrarisch-commerciële natie van weleer herkennen, welks economie daarnaast het zegel droeg van een rijk koloniaal bezit, omstreeks 1960 rangschikt het land zich onder de moderne industrielanden. Een vogelvluchtig overzicht van de structuurverschuiving in dit opzicht geeft tabel 1.

De algemene produktiviteits- en inkomenstoename in de beschouwde periode is in het beschouwde tijdvak sterk bevorderd door de relatieve achteruitgang van de landbouw in welke sector omstreeks 1900 de toegevoegde waarde per arbeidskracht slechts de helft bedroeg van die in de andere bedrijfstakken. Vermoedelijk heeft het onderwijs daaraan een veel minder belangrijke bijdrage kunnen leveren. Uit de (overigens tentatieve berekeningen van Denison) blijkt namelijk dat in Ned. de Produktiviteitsvergrotingen voor

9% aan de opleiding van de beroepsbevolking zijn toe te rekenen. Op zichzelf is dit geen hoog aandeel; overigens blijkt uit de cijfers in staat 2 dat het elders niet anders is: in V.S. waar het onderwijs-aandeel het hoogst is, komt volgens D. toch maar een kwart op haar conto.

Men bedenke overigens dat onderwijs ook een consumptieve component kent van onderwijs, dat niet strekt tot vergroting van produktieve vaardigheden.

Tabel 1

Beroepsbevolking naar de aard van het bedrijf

	1849	1909	1960
Landbouw	44	28	11
Nijverheid en ambacht	24	32	42
waaronder eigenlijke industrie	2	10	35
Handel en verkeer	11	18	21
Huispersoneel e.d.	11	9	3
Overige dienstverlening	10	13	23
Totaal	100	100	100

Tabel 2

Gemiddeld aantal schooljaren van hen die toetreden tot de beroepsbevolking (A) en groei van het nationaal inkomen per hoofd (1955/66) voor zover toe te rekenen aan opleiding (in % van totale groei per hoofd) (B)

	A	B
V.S.	12,90	25
België	11,39	17
Denemarken	8,84	5
Frankrijk	10,74	6
West-Duitsland	9,13	3
Nederland	10,43	9
Noorwegen	9,99	8
Verenigd Koninkrijk	10,96	14
Italië	8,88	7

LITERATUUR

- H.P. Meppelink*, Technisch vakonderwijs voor jongens in Nederland in de 19e eeuw (1961).
Ph.J. Idenburg, Schets van het Nederlandsche schoolwezen (1960).
Honderd vijf en twintig jaren arbeid op het onderwijsterrein 1836-1961 (1961).
S. Elzinga, De grondslagen van de maatschappijsschool (1944). De ontwikkeling van het onderwijs (Centraal bureau voor de statistiek).
W. Albeda, Een actief arbeidsmarktbeleid, *De Economist* 115 (1967), 739-767.
J.A. de Jonge, De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914 (1968).
J.A. de Jonge, Verschuivingen in de economische structuur en in de maatschappelijke verhoudingen, 1850 tot heden, *Werknemers van morgen* (CNV-congres 1969).
E.F. Denison, Why growth rates differ (1967).
W.J. Wieringa, De economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw (1955).

NIEUWSTE TIJD EN ACTUELE VRAAGSTUKKEN

P. van 't Veer
DE JAREN—DREES

Willem Drees kreeg nationale bekendheid in de periode 1945-1959. Zijn politieke loopbaan besloeg een veel ruimere periode: 1919-1959 – veertig jaar: een generatie! In het democratisch socialisme in Nederland in deze periode waren mensen van het type Drees toonaangevend. Drees werd "op het juiste uur" geboren, n.l. in 1886. In 1918 was hij net oud genoeg om tot de groep te behoren die Troelstra ging aflossen en in 1945 was Drees nog niet te oud voor de zware taak, die hem wachtte.

DE POSITIE VAN HET DEMOCRATISCH SOCIALISME IN NEDERLAND – 1918-1958

Op 15 november 1918 kwam Drees in de Haagse gemeenteraad, niet als revolutionair, maar als constructief, coöperatief en democratisch lid. Al in 1919 werd hij wethouder van sociale zaken. Drees volgde in de gemeentepolitiek de lijn, die vóór hem reeds door mensen als P.L. Tak en F. Wibaut in Amsterdam was uitgestippeld. Zij hadden zich vooral laten inspireren door de gemeentepolitiek van Labour in Engeland, waarin veel nadruk werd gelegd op zaken als woningbouw, onderwijs en sociale bijstand. Drees was naast de sociale vernieuwer vooral ook de goede bestuurder, door sommigen – nu en later – gezien als de verlichte regent, zoals velen uit zijn post-Troelstra generatie.

Op nationaal niveau waren de kansen op deelneming aan de regering voor de S.D.A.P. na "Troelstra's Vergissing" in 1918 voorlopig verkeken. Wat in 1913 mogelijk was geweest, n.l. een samenwerking met vooruitstrevende liberalen, was nu van de baan. Het aantal kamerzetels voor de S.D.A.P. was sinds 1909 (7) constant gestegen: 1913: 15, 1918: 22. In 1920 was dit echter teruggelopen naar 20. In de twintiger jaren vond een langzame verbetering plaats in de verhouding van de S.D.A.P. tot een aantal andere partijen. Toen kwam, in 1933, de Zeven Provinciën-affaire. Bij de verkiezingen in dat zelfde jaar leed de S.D.A.P. verlies, maar niettemin werd Drees kamerlid. Opnieuw maakte hij zijn entree op een belangrijk moment. Drees stelde zich intussen diplomatiek op: hij keurde de muiterij op subtiële wijze af en nam tevens stelling tegen Colijn.

De periode-Colijn was het autoritaire tijdvak van de Nederlandse politiek. De socialisten bevonden zich in een isolement. Ze behaalden geen verkiezingswinsten, ondanks de crisistijd, waarin de werkloosheid zo duidelijk onoplosbaar was voor de regering-Colijn, waarin het vasthouden aan de gawe gulden Nederlands export lamlegde en waarin Colijns oplossing voor de crisis impopulair was: aanpassing aan een lager levensniveau, dus verlaging van de lonen, maar ook van pachten, huren e.d.

Vanaf 1935 werd de positie van de S.D.A.P. als "nationale" partij met mensen als Vorrink, Wiardi Beckman, Drees en Albarda belangrijk. In dat zelfde jaar kwam het Plan van de Arbeid.

Onder invloed van de internationale ontwikkelingen en van het duidelijk falen van Colijns economische theorieën verkoelden de betrekkingen tussen hem en de R.K. Staatspartij. De breuk kwam in 1939. De kern van het nieuwe kabinet was "rooms-rood". Drees werd leider van de S.D.A.P.-fractie in de Kamer.

Tijdens de Duitse bezetting kwamen alle draden bij Drees samen: v.d. Tempel en Albarda waren ministers in Londen, partijvoorzitter Vorrink werd in 1943 door de Duitsers gearresteerd.

Drees onderhield samenwerkingsverbanden met de "oude" politieke partijen. Inzet van een meningsverschil met een deel van de verzetsbeweging (de Parool-groep) was de vraag hoe de partijverhoudingen er na de oorlog zouden moeten uitzien. Drees kwam met een nota "Naoorlogs Beleid", een soort Thorbeckiaans program, opgesteld in de winter 1944-'45. Dit program — een der invloedrijkste politieke geschriften uit deze tijd en merkwaardigerwijs toch tamelijk onbekend — is door de kabinetten van 1945 tot 1960 grotendeels verwezenlijkt.

Na de oorlog was Drees minister van sociale zaken en vice-premier in verscheidene rooms-rode coalities. Sinds 1948 was hij premier.

Tot de breuk tussen P.v.d.A. en K.V.P. in 1958 was er sprake van een soort van "nationaal bestand", ten dele veroorzaakt door de oorlogsherinneringen, ten dele door vernieuwingsgedachten, ten dele door de internationale situatie na 1947-'48. Het waren jaren van goede samenwerking in de Stichting van de Arbeid, nationale loonronden van vijf procent, eenvoudige parlementaire meerderheden en vijf of zes partijen in de Kamers (nu veertien!).

1956 was voor de P.v.d.A. een "hoogtepunt": 50 zetels in de Kamer van 150 tegen de K.V.P. 49. Toch was er sinds 1954 een slechte stemming door het mandement. Dit was de laatste poging om de R.K. kiezers onder pastorale druk te zetten. Nu, in 1956, bleek dat deze poging mislukt was. Het verval van de K.V.P. zette in. Ook de P.v.d.A. werd echter bedreigd door de afsplitsing van de P.S.P. In 1959 leed ook de P.v.d.A. verliezen bij de verkiezingen.

CAPITA SELECTA UIT DE NA-OORLOGSE PERIODE — HET BUITENLANDS BELEID

In 1945 was de grootste nationale opgave "herstel en vernieuwing". Dit werd echter voortdurend doorkruist door het grootste nationale probleem: Indonesië.

Deze kwestie bracht verdeeldheid tussen de partners in de rooms-rode coalitie. De oplossing van het Indonesische probleem was tot op grote hoogte een kwestie van Nederlandse binnenlandse politieke verhoudingen.

De Nederlandse partijen hadden geen afgerond "koloniaal program", ook de S.D.A.P. niet. Deze was blijven steken in gedachten over ontvoogdingspolitiek en hervorming van het koninkrijk. Het ministerie van overzeese gebiedsdelen was in deze beslissende jaren in handen van socialisten, mannen uit de Stuwgroep, die voor de oorlog naar een meer "zelfstandig Indië" streefden, zoals Logemann en Jonkman.

De Hoge Veluwe-conferentie van april 1946 had belangrijke consequenties voor de Nederlandse politiek. Drees wees op de onmogelijkheid nog voor de verkiezingen verrekende afspraken te maken. In mei 1946 vonden de eerste na-oorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats. De Partij van de Arbeid kreeg 29 zetels, de K.V.P. werd met 33 zetels de grootste partij, de C.P.N. behaalde 10 zetels. Voor de sociaal-democraten was deze uitslag een grote teleurstelling. Het zwaartepunt verlegde zich van de P.v.d.A. naar de K.V.P. Beel werd premier, maar Schermerhorn voorzitter van de Commissie-generaal voor Indonesië.

Intussen ontwikkelden de internationale verhoudingen zich naar de Koude Oorlog. Er

waren crises om Berlijn en Praag. De Drees-generatie was sterk beïnvloed door de opkomst van de vóór-oorlogse totalitaire systemen. In de dertiger jaren was drie-kwart van Europa totalitair; alleen een randje aan de Atlantische Oceaan en de Noordzee kende democratie. Voor deze generatie was 1933-1960 één tijdvak, waarin de tweede wereldoorlog geen caesuur was, maar een tussenstation. Stalinisme en nazisme lagen in vele opzichten op één lijn.

Drees was een niet al te groot voorstander van de oprichting van de P.v.d.A. in 1946 en zag deze vooral als een compromis tussen de "oude", vooroorlogse beweging, vernieuwers van het type Frans Goedhart-Paroolgroep en de intellectuelen, aanhangers van het "personalistisch socialisme" (o.w. veel katholieken).

In de buitenlandse politiek van de P.v.d.A. waren verschillende richtingen. Er was zowel verzet tegen het totalitarisme van rechts als dat van links. Ideeën over collectieve defensie stonden er tegenover neutraliteit en "derde weg"-gedachten. Het is misschien als symbolisch aan te duiden, dat bij het aftreden van Drees in 1959 voor het eerst twee vertegenwoordigers van de P.S.P. hun intrede in de Tweede Kamer deden. Vóór 1940 was een afsplitsing naar links niet ongebruikelijk geweest (O.S.P., revolutionaire partijen), maar "onder Drees" was dit niet meer voorgekomen.

LITERATUUR

W. Drees, Zestig jaar levenservaring, Amsterdam, 1962.

J. Hoek, Politieke geschiedenis van Nederland, Leiden, 1970.

L. de Jong, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,

deel I Voorspel, 's-Gravenhage, 1969.

deel II Neutraal, 's-Gravenhage, 1969.

J. en A. Romein, De Lage Landen bij de zee, nieuwste uitgave. Daarin vooral het laatste hoofdstuk van R. Roegholt.

L. Sinner, De wortels van de Nederlandse politiek, Amsterdam, 1973.

P. van 't Veer, Drees, neerslag van een werkzaam leven, Assen, 1972.

1. Men zou met enig recht de Baltische republieken —Estland, Letland en Litouwen— de “grote onbekenden” uit de moderne Europese geschiedenis kunnen noemen. Wellicht is dit te verklaren door het tijdstip van hun ontstaan: de verwarring rond het einde van de Eerste Wereldoorlog en door het tijdstip van hun verdwijning als onafhankelijke staten: de eerste fase van de Tweede Wereldoorlog, waardoor zij geruisloos binnen de grenzen van de Sovjet Unie verdwenen.

2. Dat Estland, Letland en Litouwen meestal in één adem genoemd worden is een gevolg van het feit, dat hun geschiedenissen sinds de 18e eeuw parallel lopen. Toch zijn de onderlinge verschillen tussen de Baltische volken in het oog lopender dan hun overeenkomsten:

Estlanders: Oegrische afstamming en taal; godsdienst Luthers, aantal 1.000.000

Letlanders: Baltische afstamming en taal; godsdienst 50% Luthers, 25% Grieks-Orthodox, 25% Rooms-Katholiek; aantal 2.000.000

Litouwers: Baltische afstamming en taal; godsdienst 90% Rooms-Katholiek, grote Joodse minderheid; aantal 2.500.000

3. Traditioneel woonden de Baltische volken in een gebied dat een raakpunt van de meest uiteenlopende belangen was: Denen, Duitse Orde, de Hanze, Polen, Zweden, Duitsers en Russen. Tenslotte trokken de tsaren aan het langste eind. Tot 1918 werden de Baltische gebieden een onderdeel van het multinationale tsarenrijk. Wel bleef er een grote Duitse belangstelling bestaan voor deze gebieden tengevolge van het feit dat er een Duitse bovenlaag van grootgrondbezitters woonde. Onder invloed van dergelijke stromingen in Europa kwam in de loop van de 19e eeuw een sterk nationalisme onder de Baltische volken, dat ruimschoots opgewassen bleek tegen de russificatiepolitiek van de tsaren.

4. In de periode 1917-'18 kregen de Baltische volken hun grote kans: de beide machten, die hun onafhankelijkheid sinds eeuwen in de weg hadden gestaan, stortten in één; eerst het Russische keizerrijk en een jaar later het Duitse keizerrijk. In de Baltische republieken ontstond nu een ingewikkelde toestand. Dank zij hun eigen doorzettings- en improvisatievermogen en steun van westelijke mogendheden en Finnen in verband met de interventiestrijd tegen Sovjet-Rusland, hielden de Baltische nationalisten het hoofd boven water. In 1920 werd de onafhankelijkheid van de Baltische republieken erkend, ook door Duitsland en Sovjet-Rusland.

5. Estland, Letland en Litouwen werden democratische republieken naar Westeuropees model. Men had echter geen ervaring met dit systeem en hierdoor ontwikkelde dit zich onvoldoende. Bovendien was de positie van de drie republieken precair. Voor de zich consoliderende Sovjet Unie vormden zij een hindernis naar de Oostzee, in Duitsland leverde de onteigening van het Duitse grootgrondbezit in de Baltische staten veel negatieve reacties op en Litouwen had zijn eigen problemen: met Polen in verband met de kwestie-Wilna en met Duitsland over Memel, vooral nadat Hitler aan de macht gekomen was. De onderlinge verhoudingen tussen de Baltische republieken werden intussen duidelijk beïnvloed door de vrees hun machtige burens te provoceren.

In maart 1939 dwong Hitler Litouwen tot afstand van Memel aan Duitsland.

6. In 1939 voerde Stalin geheime onderhandelingen, zowel met de westelijke geallieerden Engeland en Frankrijk, als met nazi-Duitsland. Aan de westerse landen beloofde hij de Duitse invloed in de Baltische staten te zullen tegengaan. Zou de Sovjet Unie dus met de Engelsen en Fransen tot overeenstemming zijn gekomen dan zou het lot van de Baltische republieken als zelfstandige staten vermoedelijk bezegeld zijn geweest. Stalin ging echter met Hitler in zee. In de geheime protocollen van het Molotov-von Ribbentrop-pact werd bepaald, dat Estland en Letland aan de Sovjet Unie zouden worden overgelaten. Later wist Stalin ook nog Litouwen bij deze afspraak gevoegd te krijgen.

7. Reeds tijdens de Duitse veldtocht in Polen dwong de Sovjet Unie de Baltische staten tot "pacten van wederzijdse bijstand", die voorzagen in het stichten en bemannen van Sovjet-bases in de Baltische republieken. Dergelijke eisen werden door Finland afgewezen, wat leidde tot de Russisch-Finse winteroorlog (1939-'40). Waarschijnlijk gaf deze strijd, die aanvankelijk voor de Russen niet gunstig verliep, de Baltische republieken enig respijt.

8. In juni 1940 kwam de ontknoping. De Sovjet Unie beschuldigde Litouwen van ontvoering en marteling van enige militairen uit een Russische basis. Stalin stuurde nu drie hoge Sovjet-functionarissen naar de Baltische republieken. Dekanozov landde in Kauhas, Vyshinsky in Riga en Zhdanov in Tallinn. Zij bewerkten het afzetten van de regeringen en het ontbinden van de parlementen in de Baltische republieken. Reeds negen dagen later werden "verkiezingen" gehouden, waarbij alleen op communistische kandidaten kon worden gestemd. Intussen werden de Baltische republieken hermetisch van de buitenwereld afgesloten. Het nieuw "gekozen" parlement diende een "verzoek tot toelating" in bij de U.S.S.R. Op 3 aug. 1940 werd dit door de Opperste Sovjet "toegestaan".

9. In de nacht van 13 op 14 juni 1940 werden 40.000 mensen uit de Baltische staten naar andere delen van de Sovjet Unie gedeporteerd. Dit was nog maar het begin. Consequent werden alle sleutelfiguren uit bestuur, economisch en cultureel leven uit de Baltische staten weggevoerd. Hun plaatsen werden door Russen of door in Rusland opgeleide Baltische communisten ingenomen. Deze deportaties en andere vormen van repressie gingen door tot de komst van de Duitsers.

10. In de herfst en de vroege winter van 1941 veroverden de Duitse legers de Baltische gebieden. Zij noemden zich "bevrijders uit de klauwen van het bolsjewisme" en werden door de meeste Balten aanvankelijk ook als zodanig beschouwd. Deze vreugde was snel bekoeld door de Duitse repressiemaatregelen en de walgelijke jodenjachten door Himmler's Einsatzkommandos. Talrijke jonge mensen werden gedwongen tot dienstneming in de Wehrmacht.

11. De Russen keerden in 1944 terug. Dit leidde tot een ware exodus van Estlanders, Letlanders en Litouwers, in het totaal 270.000 personen vluchtten naar Duitsland en Zweden: uit Estland 80.000 (6% van de bevolking), uit Letland 125.000 (5%) en uit Litouwen 65.000 (2½%). Na de Tweede Wereldoorlog raakten deze Balten over de hele wereld verspreid met concentraties in de Verenigde Staten, Canada en Australië.

12. De periode sinds 1944 kent één belangrijke caesuur: de dood van Stalin. Tot 1953 waren er telkens terugkerende golven van arrestaties en deportaties, vooral in 1948-'49 in verband met de collectivisatie van de landbouw en in 1949-'51 toen de communistische

partijkaders in de Baltische staten een grondige zuivering ondergingen vanwege "neigingen tot Baltisch nationalisme". Er was nog sprake van anti-Russische guerilla-activiteiten, die langzamerhand minder werden en in 1956 geheel ophielden.

13. In 1955 maakte een algemene amnestiewet de terugkeer van talrijke Balten mogelijk. Sindsdien is de repressie duidelijk verminderd. In Estland en Letland vond intussen een grootscheepse industrialisatie plaats, die leidde tot een verhoging van de levensstandaard. Volgens officiële Sovjet-statistieken zijn Estland en Letland de welvarendste Sovjet-republieken. Deze medaille vertoont ook wel keerzijden, zoals het grote aantal Russische immigranten en de ernstige milieuproblemen.

14. Het lijkt er op, dat men vanuit Moskou tegenover de Baltische republieken in de laatste jaren de methode van de "tactische tolerantie" is gaan toepassen. Of de sterke opleving van het nationalisme in de Baltische staten hiervan oorzaak of gevolg is, is niet duidelijk. Als oorzaken van deze opleving worden genoemd:

- ongenoegen over het grote aantal Russen, dat zich in de Baltische gebieden vestigt;
- het gevoel door de Russen economisch uitgebuit te worden, dat leidt tot beschuldigingen als: Russisch kolonialisme en imperialistische exploitatie door de Russen;
- de veel talrijker contacten met het Westen dan elders in de Sovjet Unie mogelijk zijn.

15. Het nationalisme uit zich op vele manieren. De uitbundige culturele bloei in de Baltische republieken hangt hier nauw mee samen. Het meest opmerkelijke verschijnsel is intussen, dat anti-communistische en anti-Russische gevoelens niet meer altijd identiek behoeven te zijn. Ook onder Baltische communisten is een steeds openlijker kritiek op de russificatie merkbaar. Ondanks 30 jaar Russisch bewind geven de Baltische volken nog steeds blijk van een duidelijke eigen identiteit.

LITERATUUR

Een goed overzicht van de Baltische geschiedenis tot 1600 biedt:
W. Kirchner, *The Rise of the Baltic Question*. Newark, 1954.

Over het ontstaan van de Baltische republieken handelen:
S.W. Page, *The Formation of the Baltic States*. Cambridge Mass., 1959.
J.W. Wheeler Bennett, *Brest Litowsk; the Forgotten Peace*. London, 1938.

De problemen rondom het Molotov-von Ribbentrop-pact worden behandeld in:
A. Seidl, *Die Beziehungen zwischen Deutschland und die Sowjetunion, 1939-1941*. Tübingen, 1949.
M. Beloff, *Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-1941*. London, 1949 (2).

Algemene werken over de Baltische republieken in de moderne tijd:
J. Ehret, *Die vergessenen Balten*. Luzern, 1969.
C.A. Manning, *The Forgotten Republics*. New York, 1959.
G. von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten*. Stuttgart, 1970.

Monografieën over de Baltische staten:
Estland

A. Kaelas, *Das sowjetisch besetzte Estland*. Stockholm, 1958.
E. Kareda, *Estonia, the forgotten Nation*. Toronto, 1961.
J. Käbin, *Estonia, Yesterday and Today*. Moskva, 1971.

- A. Küng*, Estland zum Beispiel. Stuttgart, 1973.
W. Tomingas, The Soviet Colonization of Estonia. New York, 1972.
G. Walter, Estland: Geschichte und Gegenwart einer jungen Sowjetrepublik. Berlin, 1970.

Letland

- A. Bilmanis*, A History of Latvia. Princeton, 1951.
G. King, Economic Politics in Occupied Latvia. Tacoma Wash., 1965.
A. Silde, Resistance Movement in Latvia. Stockholm, 1972.
A. Voss, Lenin's Behests and the Making of Soviet Latvia. Moskva, 1970.
H.A.G. Watson, The Latvian Republic, London, 1965.

Litouwen

- M. Hellmann*, Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes, Darmstadt, 1966.
J. Paleckis, Das sowjetische Litauen. Berlin, 1948.
L. Sabaliunas, Lithuania in Crisis. London, 1972.
A.E. Senn, The Emergence of Modern Lithuania. New York, 1959.
J.J. Stukas, Awakening Lithuania, a study on the rise of modern Lithuanian nationalism. Madison, N.J., 1966.

dr G. van Roon

DE GESCHIEDENIS VAN HET MODERNE GRIEKENLAND; BUITEN- LANDSE INTERVENTIE EN INTERNE STRUKTURELE ONTWIKKE- LING

Het is nog niet zo lang geleden dat er uit westerse en nationale zelfoverschatting dan alleen voor Griekenland interesse bestond, wanneer de eigen geschiedenis die van Griekenland kruiste. Dit begint al bij de behandeling van vrijheidsstrijd en fil-helleense beweging. Het is misschien wel illustratief, dat de enige artikelen die ik in Nederlandse geschiedenistijdschriften over Griekenland heb kunnen ontdekken, deze vanuit een sterk op Nederland en het Nederlandse beleid gerichte benadering aan de orde stellen¹). Dan is er enige summiere aandacht voor Griekenland bij de behandeling van de tegenstellingen tussen de grote mogendheden ten aanzien van het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied, maar vanuit een veel te eng perspectief. Wordt soms de rol van Griekenland en zijn interne tegenstellingen tijdens de eerste wereldoorlog terloops even vermeld, daarna komt dit land pas weer aan de orde bij de Italiaanse aanval in het begin van de tweede wereldoorlog. Een volgend moment vormen de gebeurtenissen in Griekenland aan het eind van en in de jaren na de tweede wereldoorlog. Hierbij valt een groot verschil in weergave en interpretatie op²). Dan is er ineens vanuit de aktualiteit een grote belangstelling voor dit land door de coup van de kolonels en de gebeurtenissen in november 1973.

Met name vóór 1967 gaven de vermeldingen die meestal vrij oppervlakkige momentopnamen waren, een beeld dat weinig of geen recht deed aan de eigen ontwikkelingen, de eigen problematiek van dit gebied en de grote invloeden van buiten. Daar komt nog bij, dat de gebeurtenissen in Griekenland ook ontwikkelingen elders hebben beïnvloed en soms in niet onbelangrijke mate. Uit de tijd na de tweede wereldoorlog denk ik aan de vrees van de Engelse Labourregering voor een tweede Griekenland in Nederlands-Indië³), aan het feit dat de situatie in Griekenland "model" heeft gestaan voor de legitimatie van de Truman-doctrine⁴) en aan de parallel die zeer recent getrokken is tussen de kolonelscoup in Griekenland en de gebeurtenissen in Chili.

Ervan uitgaande dat de geschiedwetenschap vanuit de visie van de kontemporaine geschiedenis als *methode* en niet als periode mede tot taak heeft de voorgeschiedenis van het aktueel gebeuren bekend en doorzichtig te maken om zo bij te dragen tot een juist en scherper inzicht in de aktuele problematiek, wil ik in deze bijdrage een struktuurschets geven van de ontwikkelingen in Griekenland tijdens de laatste anderhalve eeuw en ook aandacht vragen voor wat recente literatuur hierover.

Griekenland neemt in verschillende opzichten een merkwaardige positie in. Het is een uitloper van het Balkangebied, maar de bewoners zijn geen Slaven. Geografisch is het op het Nabije Oosten gericht, maar de Grieken hebben een andere godsdienst. Het is een deel van Europa, maar de maatschappijstruktuur is niet Westers. Twee konstanten in zijn geschiedenis zijn de grote afhankelijkheid van het buitenland en de onderontwikkeling en zeer ongelijkmatige ontwikkeling van ekonomie en samenleving. Strategisch neemt het een belangrijke plaats in het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied in.

Een gevolg van het nogal gekompliceerde onafhankelijkheidsproces was dat Griekenland zijn afhankelijkheid van Turkije, een afhankelijkheid militair-feodaal van aard, verruilde voor die van andere landen als Engeland, Frankrijk en Rusland. Het bleef daardoor in de terminologie van Galtung⁵) een periferiestaat. De grote mogendheden hadden het — tenslotte! — onafhankelijkheid gegeven, hadden de grenzen bepaald en beperkt, het geld geleend en over staatsvorm en staatsstelsel beslist. De internationale "pressiegroep" van de Filhellenen was verdeeld ten aanzien van de politieke implicaties van hun bewondering voor Griekenland en was zwakker dan wel gedacht wordt. De leiding van de orthodoxe kerk, de Grieken met hun bevoorrechte plaats in het Turkse bestuursapparaat en de door Westerse materiële en geestelijke overwegingen beïnvloede kooplieden en reders in de diaspora voelden zich eigenlijk meer met de Turkse centrumstaat of met het Westen verbonden dan met dat kleine stukje Griekenland, toen nog veel geringer van omvang dan nu. In dat gebied hadden eigenlijk alleen de notabelen uit het zelfbestuur op de Peloponnesus en de guerrillabenden in het Pindusgebergte bij het onafhankelijkheidsproces een actieve rol gespeeld, de eersten vertragend omdat Rusland zich afzijdig hield, de laatsten inspirerend.⁶)

In plaats van de in 1831 vermoorde Russische liberale politikus van Griekse origine Kapodistrias kreeg Griekenland een jonge Beierse absolute monarch met Beierse adviseurs en Beierse soldaten, veeleisend — de soldaten slokten het grootste deel van de door de grote mogendheden gegeven lening op — en onbekend met de situatie in Griekenland. De jaren na 1832 staan bekend als die van de "Beierse bezetting".

Irmgard Wilharm⁷) heeft er vanuit een wel wat geïsoleerde benadering op gewezen, dat dit bewind om als "nationale regering" te worden erkend, zeker vier Griekse verlangens had moeten pogen te realiseren: het betrekken van Grieken bij regering, bestuur en leger; het voorbereiden van een parlementaire regeringsvorm; verdeling van het grondbezit en een buitenlandse politiek die er in zou slagen ook andere Griekse gebieden te bevrijden. Alleen op de laatste wens zijn Otto en zijn adviseurs ingegaan. Hun religieus getinte expansiepolitiek van de "Grote Idee" wilde de gedachte aan het grote Byzantijnse rijk doen herleven en voor de realisering hiervan werd vooral aansluiting gezocht bij Rusland. Daarmee werd in de eerste plaats de idee van een bevrijdingsbeweging omgebogen in eng-nationalistische richting. Deze politiek leidde ook de aandacht af van interne problemen. Verder was ze weinig reëel, zolang Engeland geen verdere verzwakking van Turkije wilde en Rusland per slot van rekening alleen aan eigen voordeel dacht. Desondanks was ze tot op zekere hoogte in Griekenland populair. Ze was echter ook kostbaar en bracht de staat op de rand van het faillissement en daarmee nog meer in de greep van het buitenland. De grote mogendheden bleven immers de gang van zaken in Griekenland controleren, rente en aflossing moesten de eerste posten op de begroting zijn en ieder van de gezanten had zijn eigen Griekse achterban. Illustratief voor deze situatie is, dat er toen geen gewone partijen waren, maar een Engelse, Franse en Russische. Typerend voor het Westerse "informal imperialism" uit die jaren was o.a. het in 1843 in het Lagerhuis gevoerde debat over de vraag of vertegenwoordigende organen in Griekenland wel gewenst waren en waren de talrijke interventies en de blokkade en bezetting van Athene in de vijftiger jaren. De Engelse textielindustrie verdrong de Griekse spinnerijprodukten van hun markten.

Griekenland had een feodale maatschappijstructuur. Plaatselijke hoofden en notabelen

hadden het land van de Turkse feodale landheren overgenomen, maar de sociale en economische structuur met haar politieke invloeden intact gelaten. Voor het overgrote deel leefde de bevolking in bittere armoede. Bij regionale verkiezingen werd zij op instigatie van de districtshoofden door benden geïntimideerd. Met het oog op een zeer onrechtvaardig belastingstelsel was het hele productieproces gereguleerd en onder controle van belastingpachters gebracht. Het nieuwe bewind poogde zijn nationale aureool te versterken door het stimuleren van een kerkelijke afscheidsbeweging en de stichting van een Grieks-Orthodoxe staatskerk, los van Constantinopel. De gevolgen van dit kerkelijk veranderingsproces zijn tot nu toe voor de diverse niveaus onvoldoende onderzocht. Ook in de studie van Frazee⁸) gaat het meer om de politieke betrekkingen tussen de nieuwe kerkelijke topgroep en de regering dan dat ze ons informeert over wat elders in de kerk leefde. De invoering van het zgn. nieuw-Grieks schiep voor het gros van de bevolking een grote taalbarrière. Voorzover er van een onderwijssysteem sprake was, was dit getransplanteerd uit Frankrijk met een soort patricische universiteit aan de top. Pas langzamerhand begon zich in Athene, vergeleken met Constantinopel nauwelijks meer dan een dorp, door de aanwezigheid van hof en regering en uitbreiding van scheepvaart en handel een middengroep te vormen. In 1860 waren er in Athene een twintigtal kranten.

Toen de koning al te nadrukkelijk de reaktionaire houding van Oostenrijk tegenover de Italiaanse onafhankelijkheidsstrijd ging steunen, manifesteerden zich allerlei vormen van latent onbehagen. De kritiek in de pers op het absolute bewind nam toe, het kwam tot diverse opstanden en tot toestemming van Engeland en Frankrijk — Rusland was na de Krimoorlog machteloos — werd de koning in 1862 afgezet. Griekenland ging nu definitief naar de Engelse en Franse invloedssfeer over.

De volgende koning, de Deense prins George, was de Engelse kandidaat. Als bewijs van vertrouwen kreeg hij van Engeland de Ionische eilanden mee. Verder voerde hij een beperkte parlementaire konstitutie in, waarbij hij in de praktijk nog een grote macht behield, wat tot in de 20e eeuw tot conflicten zou leiden. Hij was alleen wat tactischer dan zijn voorganger.

In die tijd begon zich naar Engels voorbeeld een labiel soort tweepartijensysteem te ontwikkelen (tussen 1864 en 1880 9 verkiezingen en 31 regeringen; tussen 1881 en 1910 12 verkiezingen en 39 regeringen). Geen wonder, want de situatie op sociaal-economisch gebied maakte de ontwikkeling van een meer democratische structuur onmogelijk. Als gevolg van de feodale toestanden op het platteland kwam een urbanisatiegolf op gang, waardoor de stedelijke bevolking van 8% in 1853 tot 28% in 1879 toenam⁹). De liberalen onder leiding van Trikoupis concentreerden zich bij hun beleid op de maritieme, commerciële en administratieve sectoren, om tactische redenen, met name in verband met de steun uit recent verworven gebieden met grootgrondbezit (Thessalië) waagden ze zich niet aan een verdeling van het grondbezit, waardoor het platteland onderontwikkeld en in de greep van de konserveerders bleef. Dezen besteedden onder hun bewind grote bedragen aan bewapening en lieten na een verloren oorlog de liberalen de chaos opruimen. De Griekse regeringen van die tijd waren zeer royaal in het aangaan van leningen, waardoor in de jaren negentig 1/3-1/2 van alle inkomsten voor rente en aflossing moest worden gereserveerd. In de dienstensektor waren Franse en Engelse belangengroepen zeer actief die er ongeveer een monopoliepositie innamen¹⁰).

In de negentiger jaren, de jaren van de "grote depressie", kon de staat de sterk toegenomen financiële verplichtingen tegenover het buitenland niet meer aan, waardoor dit via een internationale commissie van toezicht nog meer invloed kreeg. De sterke afhankelijkheid van de buitenlandse handel waarbij krenten en tabak de voornaamste producten waren, leidde in een tijd van buitenlandse tariefmuren tot grote armoede op het platteland, waardoor mede een massale emigratie naar de Verenigde Staten op gang kwam. Van 1899 tot 1911 emigreerde een kwart miljoen Grieken. Door hun stelsel van indirecte belastingen vervreemdden de liberalen de arbeiders van zich en maakten een beleid dat meer groepen van de Griekse samenleving ten goede zou komen, onmogelijk. Op de duur gingen de arbeiders daarom de konservatieven steunen. Griekse financiële kringen behielden hun voorkeur voor investeringen buiten Griekenland, kregen anderzijds een grote invloed op de staatsinkomsten.

Dat Griekse militairen een leidende rol spelen in de Griekse politiek, is niet iets van na de tweede wereldoorlog. Geïnspireerd door de beweging van de Jong-Turken kwam in 1909 een groep jonge Griekse officieren in opstand. Zij waren ontevreden over het gevoerde politieke en militaire beleid, gaven de koning hiervan de schuld, en maakten zich zorgen over de groeiende ontevredenheid onder de bevolking. De door hen naar voren geschoven liberale politikus Venizelos poogde door een sociaal-liberale politiek een verdere radikalisering te voorkomen. Door externe en interne factoren werd dit beleid al vrij spoedig onderbroken. Een van die externe factoren was de eerste wereldoorlog en tot de interne factoren behoorde de toenemende rivaliteit tussen koning Constantijn en Venizelos, die bovendien tijdens die oorlog voor een verschillende positiekeuze voorkeur bleken te hebben. Deze tegenstelling, door het buitenland uitgebuit, leidde tot het zgn. "nationale schisma". Gedwongen door een geallieerde blokkade ging de koning in ballingschap, maar de rust keerde in het naoorlogse Griekenland niet terug. Daar was in de eerste plaats het probleem van de 1½ miljoen Griekse vluchtelingen uit Klein-Azië die het slachtoffer waren geworden van een door de Engelsen aangemoedigde Griekse invasie in dat gebied, die op een nederlaag was uitgelopen. Dan kwam het tot tegenstellingen tussen Venizelos en groepen officieren waardoor het "schisma" steeds meer geïnstitutionaliseerd werd, terwijl de sociaal-ekonomische ontwikkeling in ernstige mate stagneerde en zich door een grote mate van immobiliteit kenmerkte. Dit liep uit op de konservatief-autoritaire politiestaat van generaal Metaxas onder patronage van de teruggekeerde koning. Door de repressie en de daarmee gepaard gaande polarisatie — de inkomensverschillen namen sterk toe — kregen de kommunisten dank zij hun maatschappelijk alternatief en hun betere training ondergronds grote invloed en veel van hun leiders verdwenen in de gevangenis. In die jaren kwam Griekenland, al bleef het officieel neutraal, commercieel steeds meer in de Duitse invloedssfeer. Dit was een ontwikkeling waarbij Engeland zich — hoe ongaarne ook — bij monde van Eden officieel neerlegde. In elk geval werd zo een volksfrontontwikkeling in Griekenland onmogelijk gemaakt en voorkomen dat dit land een nieuw object zou worden voor het Italiaanse expansionisme, wat in beide gevallen nadelig zou zijn voor de Engelse belangen in het oosten van het Middellandse-Zeegebied.

Het is een van de vele ironieën in de geschiedenis, dat deze verwachting niet in vervulling zou gaan. De Italianen vielen immers eind 1940 Griekenland aan, werden wel teruggeslagen, maar als gevolg hiervan werd Duitsland gedwongen een Middellandse-Zeebeleid op te zetten, en onder de bezetting vormde zich een volksfront, zij het dat dit eind 1944 en begin 1945 vroegtijdig in bloed werd gesmoord. Over de methoden en

motieven van het Engelse optreden in Griekenland in de jaren 1944 en 1945 verkeren we niet in het onzekere. Churchill heeft er trouwens in zijn memoires uitvoerig en onverbloemd over geschreven¹¹⁾). Om economische en militair-strategische redenen wilde hij Griekenland als periferiestaat na de oorlog in de Engelse invloedssfeer opgenomen zien. Daarom mengde hij zich in de interne tegenstellingen van de Grieken in Londen, zette koning en regering onder druk, liet in april 1944 een gewelddadige zuivering doorvoeren onder Griekse militairen in Egypte waar republikeinse en pro-Elas gevoelens de overhand hadden gekregen — 20.000 Griekse soldaten werden naar woestijnkampen in Lybië en Eritrea gestuurd —, reisde begin oktober 1944 naar Moskou waar hij met Stalin de beruchte koehandel bedreef waardoor o.a. Griekenland voor 90% in de Engelse invloedssfeer kwam, gaf na de Duitse kapitulatie bevel voor een bloedige interventie in Griekenland, kwam op eerste kerstdag 1944 samen met Eden de situatie zelf bekijken en kreeg voor zijn beleid de hulp van de patriarch van Athene, al hadden vele priesters en een enkele bisschop de Elas gesteund.

Had nog Woodhouse¹²⁾ die van de Engelse militaire missie bij de ondergrondse organisaties in Griekenland deel had uitgemaakt, zij het iets genuanceerder¹³⁾ het Engelse optreden verdedigd, Gitlin¹⁴⁾ rekt op overtuigende wijze met enkele axioma's van de Koude-Oorlogideologie af en onmaskert ze als mythen. Hij wijst erop, dat de Eam en Elas niet een monolithisch blok waren die vanuit de verte door Stalin tot in details geïnstrueerd werden. Het was een samenwerkingsverband van verschillende partijen die de bezetter bestreden, een terugkeer naar de periode-Metaxas wilden voorkomen en een democratisch Griekenland wensten. Begrijpelijk vanuit de situatie uit de jaren dertig, speelde de KKE een belangrijke rol, maar konformeerde zich aan deze doelstellingen. Verder wijst Gitlin er op dat de Eam ook na december 1944 een politieke en geen militaire oplossing voor de problemen bleef voorstaan¹⁵⁾ en dat zij geen staatsgreep had voorbereid¹⁶⁾.

Onder het bewind van de regering-Attlee droegen de Engelsen hun rol in de Griekse politiek over aan de Verenigde Staten. Couloumbis¹⁷⁾ is de Amerikaanse invloed tot 1965 nagegaan. Hij wijst hierbij ook op allerlei interne factoren die een rol hebben gespeeld en nog meer speelruimte gaven voor de invloed van buiten. Zijn konklusie is dat de Amerikaanse invloed in Griekenland veel direkter en sterker is geweest dan die van Engeland en de macht van de konservatieven duidelijk heeft versterkt. Hij toont aan, dat de Amerikaanse belangstelling eigenlijk al in 1945 begonnen is en geeft talrijke voorbeelden van direkte en indirecte interventie. Onder de oppervlakte begon zich bovendien een belangrijke Amerikaanse economische infiltratie te voltrekken, waarbij naast groepen in Griekenland zelf kapitaalkrachtige Grieken in de VS (Pappas) een belangrijke bruggehoofd-functie hebben vervuld. Om de groei van een oppositie tegen te gaan, veranderden konservatieve regeringen herhaaldelijk het kiesstelsel. Het leger nam dank zij ruime Amerikaanse steun een sterke positie in en stond onder de bijzondere hoede van de koning, die erg gevoelig was voor Amerikaanse adviezen.

De periode-Papandreou (1963-1965), hoe belangrijk ook op zichzelf — er valt een interessante verschuiving in de sociaal-economische structuren te konstaten en op het platteland ging het midden de plaats van rechts innemen —, is achteraf gezien niet meer dan een poging geweest de structuren van Griekenland te veranderen. Deze poging is alleen al daarom mislukt, omdat zij diverse politieke structuren, de koning, het leger,

heeft ontzien, daarop al is vastgelopen en te weinig de sterke bindingen tussen de economische, de militaire en de politieke structuren heeft onderkend. Integendeel, ook in die periode is het concentratieproces van niet-Griekse investeringen in de nieuwe industrieën, in de grote rederijen en in de financiële sektor doorgegaan. Toen bijvoorbeeld de regering-Papandreou bij de onderhandelingen met Pappas gunstiger voorwaarden voor Griekenland wilde bedingen, werd vrijwel dagelijks door de economische afdeling van de Amerikaanse ambassade op matiging van de eisen aangedrongen¹⁸).

Tegen deze achtergrond is de coup van 1967 een geslaagde noodsprong te noemen van de gevestigde interne en externe belangen die hun positie in gevaar zagen. Sinds die tijd is de structurele afhankelijkheid van de VS alleen nog maar toegenomen en zijn de inkomensverschillen in Griekenland steeds groter geworden. Bovendien is Griekenland centrumfuncties gaan uitoefenen, o.a. ten behoeve van verwante groepen in Italië, te vergelijken met de houding van Brazilië ten opzichte van Paraguay en Uruguay.

Welke zijn in dit verband de alternatieve mogelijkheden? Invloed van de EEG zou de dominerende rol van de VS kunnen verminderen, maar de EEG is in dit opzicht verre van eensgezind. Ook zou onenigheid binnen de kolonelsgroep en haar aanhang haar aantrekkelijkheid als bruggehoofd voor de VS kunnen verliezen. Maar zal de Griekse bevolking die in toenemende mate duidelijk maakt dat zij vrijheid en geen diktatuur wenst, dit als een echte oplossing ervaren? Zeker niet. Een politieke verandering zou ook nog maar een begin zijn, want dan blijft nog de economische macht die veel moeilijker te veranderen is. Een aansluiting bij Joegoslavië zou extern een grotere speelruimte geven, maar al in het verleden bleek dit een lastige hinderpaal¹⁹). In de huidige situatie zou een dergelijke koerswijziging in de buitenlandse politiek door de VS nooit worden geaccepteerd. Dan zou zich in Griekenland de situatie van 1967, maar dan in versterkte mate, gaan herhalen. Dat dit niet tot de onmogelijkheden behoort, bewijzen de gebeurtenissen in Chili en die in november 1973 in Griekenland.

Als één konklusie uit dit betoog mag worden getrokken dan is het wel deze, hoe moeilijk het is een structureel gegroeide afhankelijkheidspositie te veranderen. Geldt dit al in het algemeen, zeker voor een land als Griekenland dat zich sinds de afscheiding van het Turkse Rijk vrijwel steeds in een afhankelijkheidspositie heeft bevonden.

AANTEKENINGEN

- 1) R.A.D. Renting, Nederland en de Griekse vrijheidsoorlog, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 67 (1954), blz. 21-49; L. Heidendal, De houding van de regering der Nederlanden ten overstaan van de Griekse vrijheidsoorlog (1821-1830) en de filhelleense beweging, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XVIII (1963), blz. 1-18.
- 2) De traditionele visie op de Koude Oorlog o.a. bij A. Stam, *Honderd jaar wereldgeschiedenis 1870-1970*, Utrecht 1971, blz. 312, 328, 329 en bij C. Offringa, *Speurtocht door de eeuwen*, dl. 5, blz. 199; een duidelijk "revisionistische" kijk bij H. van Galen Last, *Op zoek naar de vrede*, de geschiedenis na 1945, blz. 11, 12. De beide laatste boeken zijn uitgaven van Wolters-Noordhoff. Voor elk wat wils!
- 3) Diverse voorbeelden in S.L. van der Wal, *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, dl. 1, Den Haag 1971.
- 4) Harry S. Truman, *Memoires*, dl. 2, Amsterdam 1956, blz. 111 e.v. (vert.); Joyce and Gabriel Kolko, *The Limits of Power*, New York 1972, blz. 218 e.v.
- 5) Johan Galtung, A structural theory of imperialism, in: *Journal of Peace Research*, 2 (1971), blz. 81-117.
- 6) Vgl. J. Campbell-Ph. Sherrard, *Modern Greece*, London 1969²; C. Tsoucalas, *The Greek Tragedy*, London 1969 (ook in Ned. vert.).
- 7) Irmgard Wilharm, *Die Anfänge des griechischen Nationalstaates 1833-1843*. München 1973, blz. 15.

- 8) *Ch.A. Frazee*, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Cambridge 1969.
- 9) *C. Tsoucalas*, blz. 23 (vert.).
- 10) Een aantal gegevens in: *R.E. Cameron*, *France and the economic development of Europe 1800-1914*, Princeton 1961, blz. 409, 458, 496-98, 324ⁿ; we zien hier een duidelijke parallel met bijv. de toenmalige situatie in delen van Latijns-Amerika.
- 11) Bijv. in dl. 8 van zijn *memoires*, Ned. vert., Amsterdam 1952, blz. 462-474; dl. 9, blz. 244 e.v., 330 e.v.
- 12) *C.M. Woodhouse*, *Apple of Discord*, London 1948; vgl. ook *E.O. 'Ballance*, *The Greek Civil War 1944-1949*, London 1966.
- 13) Blz. 248.
- 14) T. Gitlin, *Counter-Insurgency: Myth and Reality in Greece*, in: *D. Horowitz* (ed.), *Containment and Revolution*, London 1967, blz. 140-181.
- 15) Blz. 154 e.v.
- 16) Blz. 162.
- 17) *Th.A. Couloumbis*, *Greek political reaction to American and Nato influences*, New Haven-London 1966.
- 18) Andreas Papandreou, *Greece: Neocolonialism and Revolution*, in: *Monthly Review*, december 1972, blz. 16; vgl. *Tsoucalas* (vert.), blz. 138.
- 19) Vgl. *J.O. Iatrides*, *Balkan Triangle*. Den Haag-Parijs 1968.

1. DE WETTEN DER VEROVERING

De verovering van Amerika (aanvankelijk beschouwd als het oostelijkste deel van de Indiën) volgde op de éénwording van Spanje door de capitulatie van het laatste Moorse vorstendom, Granada. In dat jaar 1492 was de unitarische politiek van de katholieke koning en koningin (Fernando en Isabel) voor het Iberische schiereiland verwerkelijk: er zou één dynastie, één volk, één godsdienst zijn. Portugal heeft van dit blok slechts deel uitgemaakt van 1580 tot 1640, maar het heeft wel zijn aandeel gehad in de verovering van Amerika, volgens het verdrag van Tordesillas, van 1494. De nieuwe landen werden beschouwd als overzeese gewesten, met "vrije" onderdanen van de koning, Indianen die deswege (evenals joden en moren, die nog in Spanje waren gebleven) gekerstend moesten worden. In de *leyes de las Indias* wordt de bescherming van de Indianen dus voorgeschreven; op zondag mochten ze niet werken, door de week niet langer dan acht uur per dag, als ze herendiensten moesten verrichten. Het Spaanse systeem van de *encomienda* (het "mandaat") werd ook in Amerika ingevoerd: een *conquistador* kreeg land en inwoners toegewezen om ze in naam van de koning te bekeren en te regeren. Bij Azteken, Maya's en Inca's behoorde de grond juridisch aan de kaste van vorsten en priesters. Dezen wezen akkers en weiden toe aan gezinnen, die daarvan het vruchtgebruik hadden, en die in ruil allerlei openbare diensten voor de vorst (de gemeenschap!) moesten verrichten zonder vergoeding: werken op de velden der overheid, wegen aanleggen, voorraden vormen, militaire dienst verrichten enz. In de plaats van de Indiaanse "goddelijke" vorsten en priesters trad nu de Spaanse (of Portugese) koning. Snel onttaarde dit stelsel in een vorm van feodalisme met grote landgoederen en onbetaalde herendiensten, in ruil voor het vruchtgebruik van een akker. Terwijl Madrid nauwelijks controle kon uitoefenen nam de veroveraar de plaats in van de koning. Hij beschouwde de grond als zijn eigendom, de Indianen als horigen die tot herendiensten voor hem verplicht waren. Indien zij in opstand kwamen of vluchtten, en daarna gegrepen werden, leefden ze verder als gebrandmerkte slaven. In de mijnen (waarvan 20% van de opbrengst bestemd was voor de koning) stierven ze in massa. De kerk had deelgenomen aan de verovering, en kerstening stond gelijk met onderwerping. Dit patroon bleef voortbestaan na de onafhankelijkheid, na 1810 geproclameerd door de *criollos* (nakomelingen van Iberische immigranten) die de heersende kasten bleven. Nog heden kan men in tal van landen van Latijns-Amerika deze structuur aantreffen van grootgrondbezit met horigheid. Horigen zijn soms gewone pachters, soms landarbeiders geworden, maar dat wijzigt het algemene beeld nauwelijks.

LANDHERVORMING

Al minstens een eeuw staat echter landhervorming op het programma van alle niet-reactionaire partijen. Het grootbedrijf is extensief (niet-intensief) door rooibouw op het enorm uitgestrekte grondbezit; het produceert zo mogelijk voor de wereldmarkt (suiker, koffie, vruchten, cacao, vlees, huiden, granen) en van de verworven deviezen wordt dan een deel in het buitenland belegd, zodat men in 1970 de "feodale" kapitaalvlucht uit L.A. schatte op 15 miljard dollar; er worden veel te weinig

levensmiddelen voor de bevolking geproduceerd; het platteland stoot zijn overtollige paupers af naar de steden, naar de krottenwijken; hoge geboorte- en sterftcijfers, analfabetisme, ziekten beperken de productiviteit van het volk.

De hervorming heeft in vrijwel alle landen wel geleid tot enige toewijzing van akkers aan een bescheiden groep van kleine boeren en landarbeiders. Op grotere schaal echter: *in Mexico*, door de revolutie van 1910 tot 1916. Er zijn tientallen miljoenen hectaren *a*. verdeeld onder kleine of middenboeren, met een toegestaan maximum van 100 ha. (in 1917) later verhoogd tot 300 ha. (1946), *b* toegewezen aan *ejidos*, dorpsgemeenschappen, die weer in twee typen uiteenvallen. Of de dorpsgrond wordt voor het leven in vruchtgebruik gegeven aan gezinnen; óf hij wordt collectief bewerkt (zoals in de Russische kolchos) met behoud van privé-tuinen. Het collectieve systeem echter betreft geen 3% van het totaal.

in Bolivia door de revolutie van 1952, waar 3 miljoen ha. zijn verdeeld onder kleine boeren (minifundia) die van hun horigheid zijn bevrijd, maar zeer arm zijn gebleven door gebrek aan kapitaal en kennis.

in Chili, gematigd nadat in 1964 Frei president was geworden en op grote schaal in de periode van Allende (1970-73) toen men verscheidene typen kon onderscheiden: pachters werden vrije boeren; landarbeiders verwierven een stuk grond; coöperaties kregen (of namen) grond, die ten dele gemeenschappelijk werd bewerkt; indianen (araucanos of mapuches) bezetten weer de hun ontnomen gemeenschappelijke akkers en weiden; plantages werden collectief of door de staat beheerd. Van de 10.000 grote landgoederen waren er aldus reeds 3.000 onteigend, tegen schadevergoeding. De contrarevolutie maakte het proces ongedaan.

in Perù, waar de militaire junta van 1968 bij de wetten van 1969 alle land en water tot eigendom van de natie verklaarde, als basis van herverdeling. In beginsel koopt de staat boerderijen en plantages (slechts ten dele contant) en verkoopt percelen aan coöperaties, met privé-gebruik van eigen tuinen en collectieve bearbeiding van het eigenlijke grootbedrijf. Staatscontrole bleef voorlopig, terwijl de coöperatie een soort "verzorgings-gemeenschap" moest worden.

in Cuba, waar door Fidel Castro aanvankelijk grond werd toegewezen of gelaten in privé-bezit (maximum 67, later 47 ha.) zodat nog een derde van de bodem, als enige privé-sector, door kleine en midden-boeren wordt bewerkt, binnen het staatsplan. Na 1959 werd in beginsel het grootbedrijf (bijv. suikerplantage of veeboerderij) niet meer verdeeld, maar gesocialiseerd, wat weldra zou betekenen: genationaliseerd.

Opgemerkt moet worden dat in L.A. noch de feodale landgoederen, noch de minifundia vruchtbaar genoeg zijn. Dit zijn gewoonlijk wel de privé-middenbedrijven en de modern gemechaniseerde staatsplantages. Men kan ditzelfde zeggen van plantages van buitenlandse maatschappijen (suiker, katoen, koffie, bananen, vee) maar de export van de winsten en aflossingen, en de exploitatie van goedkope arbeidskrachten betekent tenslotte een verarming: het verworven kapitaal verlaat het land.

DE NIJVERHEID

Latijns-Amerika beschikt over genoeg grondstoffen en arbeidskrachten om een omvangrijke eigen industrie op te bouwen. De nijverheid echter is er zwak. De traditionele heersende kasten voerden agrarische en mijnproducten uit (plus arbeidskracht) om industrieproducten te importeren. Het buitenland had alle belang bij de beschikking over de grondstoffen van L.A. en werkte nauw samen met de oligarchie in L.A. om daar de

vóórkapitalistische productiewijze te handhaven. Olie, ijzer, tin, nikkel, bauxiet, koper, zilver enz. werden grotendeels in de atlantische industrielanden geïmporteerd en verwerkt. Het verzet daartegen kwam van de kant van arbeiders (die leden onder grote werkloosheid) en middenklassen. Deze laatsten vervulden de gewone functies: in binnenlands transport en distributie; als functionarissen van de staat; in dienst van de landheren en de buitenlandse bedrijven, als officieren enz.

Maar ze konden zich niet ontwikkelen tot een nationale burgerij met leidende macht, en zelden tot een bourgeoisie. Uit deze middenklassen kwamen meestal de patriotten voort, die — ondersteund door vakbonden — de bevordering voorstonden van het scheppen van een nationale nijverheid (in handen van de staat als daarvoor veel kapitaal nodig was) en de nationalisering van buitenlandse ondernemingen. Dergelijke bewegingen waren en zijn ook vóór alfabetisering, woningbouw, differentiatie in de landbouw, zelfvoorziening met voedsel; en tégen economische kolonisatie. Ze hebben successen geboekt in:

Mexico, waar in 1938 de oliewinning is genationaliseerd, in 1960 de elektronische bedrijvigheid. Formeel moeten buitenlandse ondernemingen partners zijn van nationale vennootschappen, die 51% van de gezamenlijke aandelen in handen hebben, hoewel corruptie die wet vaak tot een aanfluiting maakt.

Bolivia, waar in 1953 de tinmijnen voor 80% door de staat zijn genaast. In 1964 trad de periode in van contrarevolutie, die leidde tot actieve deelneming van vreemd kapitaal in overheidsbedrijven of tot "privatisering".

Perú waar de wet op de industrie van 1970 de schepping voorstaat van een nationale industrie, particulier of van de staat (in 1968 nationaliseerde die de koperproductie) terwijl het personeel van werknemers formeel recht zal krijgen op een aandeel van de winst en van het kapitaal. De militaire junta wijst klassestrijd af, maar denkt aan "participatie" en verhoging van het levenspeil.

Chili, waar in 1970 de grootste kopermijnen zijn genationaliseerd, vervolgens 150 grote ondernemingen (30 behoorden al aan de staat) waaronder banken, verzekeringsmaatschappijen, omvangrijke fabrieken enz. Gebroken werd in beginsel de politieke macht van zeven families, die de grote bourgeoisie vertegenwoordigden. De "polarisatie" leidde tot scherpe tegenstellingen en aldus ook tot directe actie van arbeiders, die veel meer bedrijven onder hun controle plaatsten. De buitenlandse boycot en onthouding van kredieten, de crisis in de distributie enz. verwekten na aanslagen en fascistische acties de sfeer van een burgeroorlog. Daarin week een deel van de middenklassen uit naar de uiterste rechterzijde. En hoewel Allende's Volkseenheid in maart 1973 toch 43,5% der kiezers achter zich had, volgde 11 september de contrarevolutionaire en fascistische staatsgreep, die op zeer bloedige wijze een einde maakte aan het experiment. De Volkseenheid heeft echter geen Cubaans voorbeeld willen volgen: zij garandeerde dat 34.000 kleinere ondernemingen particuliere eigendom zouden blijven. De Staatsgreep beoogde "privatisering" over de hele linie, behalve voor de kopermijnen.

Brazilië, nu een basis voor de multinationale concerns en het Amerikaanse principe van "free enterprise", met grote toeneming van de klassenverschillen, scheen een andere weg te zullen bewandelen onder Getulio Vargas, die twee keer (1930-45 en 1950-54) president was. Hij wilde de buitenlandse exploitatie beperken; een nationale industrie scheppen zodat hij grote staatsbedrijven voor olie en staal in het leven riep; sociale wetten invoeren; en in de laatste periode tot landhervorming komen. Aanvankelijk had hij de steun van jonge officieren (de "tenentes") maar later keerden landheren, buitenlandse belangen en hoofdofficiëren zich tegen hem. In 1954 pleegde hij zelfmoord. Van 1954 tot 1964 namen de tegenstellingen slechts toe; in het noordoosten kwamen de boerenmassa's in opstand; en in 1964 greep een reactionaire militaire junta de macht. Door buitenlandse investeringen is de productie na 1970 toegenomen, maar vooral ten bate van de export

door de genoemde concerns en voor een kleine minderheid, die bij het bestel betrokken is.

Argentinië van 1945-1955, de eerste periode van Juan Perón, die soortgelijke doelen nastreefde als Vargas, dus: industrialisatie, sociale wetten en samenwerking met de vakbonden, nationalisatie van bedrijven, toeneming van de macht der middenklassen, een sterk leger met volkssteun enz. In 1955 moest ook hij wijken voor de druk van buitenlandse financiële machten, grootgrondbezitters die staatscontrole afwezen, conservatieve geestelijken. Na 1955 is veel van Perons werk ongedaan gemaakt, en toen hij in 1973 terugkeerde, was hij geenszins meer de oude: hij stelde een groot deel van zijn aanhang teleur door zijn conservatieve beleid.

Cuba, waar van 1959 tot 1968 geleidelijk alle bedrijven zijn genationaliseerd en steeds meer het voorbeeld werd gevolgd van de Sowjet-Unie. Sinds 1972 is Cuba ook lid van de Comecon, de Oosteuropese organisatie voor economische samenwerking. In het algemeen moet men constateren, dat de kracht van de bewegingen voor nationalisatie en socialisatie is afgenomen door het veldwinnen van een overwegend militaristische reactie.

PRESIDENT, LEGER, KERK

De meeste grondwetten kennen aan de president een buitengewone macht toe, naar het voorbeeld van de Ver. Staten. Hij is dus staatshoofd, regeringsleider, opperbevelhebber, kan (zolang hij geen twee derden van het parlement tegen zich heeft) wetten met zijn veto treffen, hij is leider van de regeringspartij of coalitie, heeft grote bevoegdheden om de staat van beleg in te stellen enz. Mét het leger is hij zeer machtig; heeft hij de strijdkrachten tegen zich, dan faalt hij. De hoofdofficieren hebben soms wel regeringen van de middenklassen beschermd of geduld, maar uiteindelijk hebben zij herhaaldelijk ingegrepen om traditionele verhoudingen te bestendigen, of weer in te voeren. De banden met het Pentagon en de bewapeningsindustrie der Ver. Staten zijn dan nauwer gebleken, dan werd verondersteld. Tenslotte verwachten de topmilitairen het meest van degenen, die nog de grootste economische macht vertegenwoordigen. Hun interventie wordt vergemakkelijkt door de ónopgeloste en meestal hevige tegenstellingen tussen de klassen en standen: verpauperde massa's, geschoolde arbeiders, gevarieerde middengroepen, bourgeois, landheren, vertegenwoordigers van buitenlandse concerns. De kolonels en generaals kunnen dan voorstellen op te treden als arbiters.

De kerk als instituut zag haar plaats historisch bepaald: als feodaal orgaan van de verovering, kerstening, onderwerping der Indianen. De negers werden ingevoerd als slaven, ze golden niet als "onderdanen van de koning" zoals de indianen dat in beginsel wel waren, en de mestiezen zeker, als ze een Spaanse opvoeding genoten. Van de massa's stond de leiding van de kerk vrij ver af. Het anti-clericalisme is dus in vooruitstrevende kringen sterk geweest, vooral in Mexico. Er is echter een beweging ontstaan van geestelijken, die zich tot tolk maakten van de armen, zoals Camilo Torres die in 1966 omkwam in Colombia; een aantal Dominicaners, die aan de kant stonden van de guerrillaleider Marighela, die in 1969 in Brazilië werd gedood; de kring rond aartsbisschop Cámara, die geweldloos is maar die in Brazilië wel de oppositie vertegenwoordigt; de christelijke linkerzijde in Chili en in Cuba. Hoewel zij een nog bescheiden minderheid vormen kondigen ze "de nieuwe kerk van het volk" aan.

Hoewel in de loop van 1973 overal in Latijns-Amerika de reactie en de contrarevolutie veld won, was het meestal onverbloemde fascisme een gevolg van de revolutionaire situatie, die in dit deel der wereld bestaat. En tot rust komt het ook niet onder militaire dictators.

LITERATUUR

Het is ondoenlijk, literatuur op te geven over aparte landen. We volstaan dus met de vermelding van een aantal algemeen werken, die vaak naar gespecificeerde publicaties verwijzen.

M. Niedergang: Les vingt Amériques latines. Vertaald, uitg. Van Gennep, Amsterdam.

John Gunther: Inside South America (London, 1967).

J. Gerassi: The great Fear (Macmillan, 1965).

Claudio Véléz: L.A. and the Caribbean (Blond, London, 1968).

Latin American Handbook (London, jaarlijks).

Claude Julien: L'empire américain (Grasset, 1968).

H. Magdoff: The age of imperialism (N. York, 1969).

R. Rhodes: Imperialism and Underdevelopment. A Reader. (Monthly Review, N. York, 1970).

A. Yarmolinsky: The military establishment (Harper, London, 1971).

A.L. Constandse: Mexico en Midden-Amerika (Meppel, 1963).

Idem: Cuba (Meppel, 1964).

P. Chaunu: Histoire de l'Am.Lat. (Que sais-je? Paris, 1967).

G. Pendle: History of L.A. (Penguin, 1967).

O. Martínez: Zeven strijders voor L.A. (Haag, 1966).

G. Sandner und H.A. Steger: Latein-Amerika (Fischer, 1973).

dr J.M. Pluvier
HET COMMUNISME IN ZUIDOOST AZIE

Ten aanzien van dit onderwerp zijn twee benaderingswijzen mogelijk. De ene gaat ervan uit dat het communisme een mondiale beweging is, geleid vanuit één punt of meerdere machtscentra (Moskou, Peking) en strevend naar omverwerping van de regeringen en maatschappelijke stelsels in de niet-communistische wereld. Dit is het beeld waarin het Vietnamese communisme bv. gezien wordt als instrument van de Chinese Volksrepubliek. In de andere zienswijze spelen locale factoren een primaire rol: Zuidoost Azië's communisten zijn politici die, evenals de niet-communisten, nationalistes waren maar die er bovendien wat betreft de structuur van staat en maatschappij andere inzichten op na hielden dan die laatsten.

In het algemeen kan men t.a.v. het Zuidoostaziatische communisme stellen dat:

1. het ontstond onder de stedelijke intellectuelen, evenals alle andere politieke stromingen trouwens, maar dat het zijn aanhang primair zocht onder de grote massa van het volk,
2. het verwerven van de politieke onafhankelijkheid niet het einddoel was, maar dat het ook streefde naar een wijziging van de maatschappelijke structuur in "socialistische" zin als noodzakelijke voorwaarde voor de verbetering van de levensomstandigheden van de grote massa,
3. het zich keerde tegen het koloniale systeem, maar niet alleen om aan de politieke macht, maar ook om aan de economische macht van de buitenlanders ("imperialisten", "neo-kolonialisten") een einde te maken,
4. er geen sprake was van een voor geheel Zuidoost Azië geldende "generale lijn": elke partij volgde haar eigen tactiek. Al naar gelang de omstandigheden werkte men al dan niet samen met de "bourgeois-nationalisten", opteerde men al dan niet voor gewapend verzet, collaboreerde men in de Tweede Wereldoorlog al dan niet met de Japanse bezetter.

ENKELE GEGEVENS PER LAND

Indonesië: P.K.I. opgericht 1920; werkt aanvankelijk samen met de Islamietisch nationalistische Sarekat Islam; in 1926/27 betrokken bij een opstand tegen het Nederlandse gezag; verboden; als ondergrondse organisatie werkzaam in de Japanse tijd; in 1945 weer in de openbaarheid; krijgt in 1948 tgv nationalistische frustraties grote aanhang, maar raakt indirect betrokken bij de opstand van Madiun, waarna de partij voorlopig wordt uitgeschakeld; herleving in de jaren-vijftig: 16,4% van de stemmen bij de verkiezingen van 1955; verwerft grote aanhang; steunt de "geleide democratie" van Sukarno (1960-65) zonder overigens het beleid wezenlijk te kunnen bepalen: Sukarno speelt de P.K.I. tegen de militairen uit; een grotere mate van activiteit op het sociale vlak (landverdelingsactie 1964) leidt tot toenemende polarisatie; na de mislukte Untung-coup van 1965, waarbij de P.K.I. indirect betrokken was, volgt de onderdrukking door de regering Suharto.

Vietnam: Parti Communiste Indochinois, door fusie ontstaan 1930; werkt ondergronds in de jaren-dertig; maakt deel uit van de anti-Franse en anti-Japanse verzetsbeweging Vietminh, opgericht in 1941; na de Japanse capitulatie en de proclamatie van de onafhankelijkheid van Vietnam in 1945 ontbonden; heropgericht in 1951 onder de naam

Lao Dong, sinds 1954 de belangrijkste regeringspartij van Noord Vietnam; in Zuid Vietnam zijn communisten de belangrijkste tegenstanders van het regiem in Saigon: zij maken deel uit van het Nationale Bevrijdingsfront (1960); een eigen organisatie krijgen de Zuidvietnamese communisten in 1962: de Revolutionaire Volkspartij.

Laos: het links-nationalistische front Pathet Lao (1950) is geen communistische partij maar een coalitie van organisaties waarvan communisten deel uitmaken.

Cambodja: dit geldt ook voor het FUNK (1970).

Malaya: Malayan Communist Party, voor het merendeel een organisatie van in Malaya wonende Chinezen, was in de jaren-dertig illegaal; vormde de kern van de gewapende anti-Japanse strijd tijdens de Tweede Wereldoorlog; na de Japanse capitulatie enige jaren werkzaam in het vakbondswezen, maar door tegenwerking van de kant van het Britse bestuur in de illegaliteit gedreven: 1948-1960 guerrilla. Restanten van het communistische verzet houden stand in het junglegebied langs de Thaise grens.

Burma: het Burmese communisme dateert van de jaren-dertig; het maakte deel uit van de radicale groep der Thakins; in de Japanse tijd werken de Thakins, en dus ook de communisten, samen met de Japanners, maar intussen bereiden zij het gewapend verzet voor; in 1944 oprichting van de Anti-Fascist People's Freedom League; na de capitulatie van Japan worden — in 1946 — de communisten uit de A.F.P.F.L. gestoten; sindsdien in verzet.

Filippijnen: het communisme dateert uit de jaren-twintig; het speelt een zekere — geen doorslaggevende — rol in de boerenopstand op Luzon die in de Japanse tijd begint (de Hukbalahaps) en zich daarna nog enige jaren kan handhaven (tot 1954); herleving van het boerenverzet (New People's Army) onder pres. Marcos.

Thailand: communisme was hier tot voor kort een verwaarloosbare factor; in de jaren zestig ontstaat echter een sociaal-revolutionaire beweging in de verarmde provincies van het noordoosten.

ENKELE ALGEMENE OPMERKINGEN

In de koloniale tijd besteedden de koloniale regeringen niet overmatig veel aandacht aan het communisme: het inheemse nationalisme werd als een grotere, directere, bedreiging gezien voor de voortzetting van de eigen overheersende positie. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde deze opstelling: men moest zich noodgedwongen neerleggen bij de nationale vrijwording van de Zuidoostaziatische landen. Bovendien was er het besef dat het verlies van de koloniën niet noodzakelijkerwijs de kapitalistische structuur van de Zuidoostaziatische maatschappijen en de daarop gebaseerde westerse economische belangen bedreigde. Het communisme deed dat wel. Met het nationalisme kon de rijke wereld wel leven, met het communisme niet. Het communistische gevaar werd door het Westen als bijzonder dreigend gezien na de communistische revolutie in China (1949). Naar westerse opvatting stond het Westen tegenover een door Moskou, later Peking, gedirigeerde samenzwering. In veel boeken over het Zuidoostaziatische communisme wordt meer aandacht besteed aan Russische partijcongressen dan aan de lokale

achtergronden in Zuidoost Azië zelf. De idee van de Russische samenzwering heeft extra voedsel gekregen door de Zuidoostaziatische Jeugdconferentie in Calcutta (1948) en de kort daarna uitbrekende communistische opstanden. Die opvatting is echter duidelijk en afdoende weerlegd door Ruth McVey.

Bovendien houdt de samenzweringstheorie geen enkele rekening met de eigen ontwikkelingen in de Aziatische landen, of met het sterke nationalistische gevoel. In elk der betrokken landen pasten de communisten hun koers aan aan de in die landen heersende politieke en maatschappelijke omstandigheden, volgden zij een, alweer door die omstandigheden vereiste eigen tactiek en maakten zij zich tot woordvoerders van de ontevreden bevolkingsgroepen. Er was geen sprake van een uniform, volgens een vast patroon verlopend en door Moskou of Peking bepaald communistisch optreden.

De theorie van de communistische afhankelijkheid van, of afhankelijkheid aan, de Sowjet Unie en/of China, heeft wel geleid tot het dogma dat Aziatische communisten geen werkelijke nationalisten kunnen zijn. De Vietminh is de doodsvijand van het inheemse nationalisme in Indochina, aldus Secretary of State Dean Acheson in 1950, terwijl in werkelijkheid de Vietminh juist uitdrukking gaf aan de nationale vrijheidsstrijd van de Vietnamezen. Ook voor de andere landen geldt dat communisten nationalisten zijn; zij hebben alleen verdergaande maatschappelijke doelstellingen dan de niet-communistische nationalisten.

Bestrijding van het communisme in Azië is voor het Westen vaak niet meer dan een alibi om de eigen economische invloed en de daarmee samenhangende indirecte politieke hegemonie te verdedigen tegen de inheemse revolutionaire krachten.

De situatie in Noordierland vóór het uitbreken van het conflict in 1969 komt in sterke mate overeen met die in gebieden als Zuid-Afrika en Rhodesië. In beide Afrikaanse landen vestigden zich in de loop der tijden, evenals in Noordierland, groepen kolonisten die, nu ze daar al generaties wonen, zich beschouwen als de rechthebbende erfgenamen van grond en macht. Opgegroeid in de traditie van kolonisatie tonen ze zich niet bereid te delen met groepen die hun voorvaders lang geleden hadden onderworpen. Zolang niet een aantal voorwaarden als: invloeden van buitenaf, opkomst van leiders vanuit de groep van achtergestelden en aarzeling bij het overheersende regime werden vervuld, was er weinig kans dat de historisch gegroeide situatie zich ingrijpend zou wijzigen.

Als oorzaken voor het uitbarsten van het conflict tussen protestanten en katholieken in Noordierland in 1969 noemde ik in Kleio van september 1973 voor de katholieke minderheid: de bewuste achterstelling van katholieken, hun gebrek aan loyaliteit jegens het politieke systeem, de door de regering-O'Neill bij hen gewekte verwachtingen voor een betere toekomst en het dankzij de Britse onderwijswetgeving en het internationale bedrijfsleven ter beschikking komen van voldoende bekwame leiders. Dit alles leidde pas tot een uitbarsting toen de katholieke bevolking zich in de jaren '68/'69 genoopt zag zich te verdedigen tegen brute aanvallen van de Noordierse politie en groepen protestanten.

Achtten de katholieken zich door deze aanvallen in hun directe bestaan bedreigd, de protestanten voelden een dergelijke dreiging voor de toekomst. Zij die waren opgevoed in het geloof dat katholieken geen rechten toekwamen en dat het gevaarlijk was hun die te geven, werden geconfronteerd met een eigen regeringsbeleid dat daar recht tegenin leek te gaan. Ze vreesden de liquidatie van hun voorrechten en hun "staat". De openlijke contacten die premier O'Neill ('63-'69) zocht met de Ierse Republiek konden er volgens hen alleen maar toe leiden dat Noord en Zuid zouden worden samengevoegd. Opgegroeid in een systeem van overheersing van de minderheid vreesden zij, dat zij zodra zij in een minderheidspositie zouden geraken, eenzelfde onderdrukking zouden ondergaan als zij jegens de katholieken toepasten.

Ook los van een mogelijke hereniging zagen de Noordierse protestantse arbeiders gevaren in een liberaler aanpak. Hun was steeds voorgehouden dat er voordelen zaten in de discriminatie van hun katholieke landgenoten. Met name tijdens de crisis van de jaren dertig konden velen van hen ten koste van het katholieke deel van de bevolking blijven werken. Het regeringsbeleid was er toen nadrukkelijk op gericht pas dan katholieken bij het arbeidsproces te betrekken wanneer er gebrek was aan protestantse werkkrachten. Eenzelfde benadering gold ten aanzien van de huisvesting.

De verhouding tussen protestantse en katholieke arbeiders in Noordierland leek sterk op die tussen blanke en gekleurde arbeiders in de Verenigde Staten. Ook daar zijn met name de Poor Whites het sterkst gekant tegen integratie.

Nadat het conflict tot een uitbarsting was gekomen is de strijd steeds meer gaan verlopen volgens eigen wetmatigheden. De aanvankelijke oorzaken verschoven als het ware geleidelijk aan naar de achtergrond.

Volgens de sociaal-psycholoog Morton Deutsch¹⁾ neigt een destructief conflict²⁾ tot uitbreiding en escalatie. Daardoor komt het steeds losser van de oorzaken en kan het zich zelfs voortzetten nadat deze onbelangrijk geworden of vergeten zijn. De uitbreiding heeft onder meer betrekking op de hoeveelheid geschilpunten en het belang daarvan; het aantal motieven en deelnemers; het aantal principes en precedentes dat men van belang acht; de offers die de deelnemers willen brengen; de gedragsnormen die men in acht wil nemen, en de intensiteit van de negatieve houdingen. Wanneer het conflict heviger wordt, winnen de meest extremistische deelnemers aan invloed ten koste van de meer gematigden.

Naarmate de omvang toeneemt, neemt ook het gebruik van en het vertrouwen op machtsmiddelen, dwang, dreiging en bedrog toe. Tegelijkertijd neemt de neiging de ander te overtuigen af. Ook verzoening, verkleinen van geschilpunten en pogingen tot beter wederzijds begrip komen steeds minder voor en verliezen aan invloed. Binnen de partijen ontstaat een toenemende druk tot eenvormigheid van opvattingen. Leiderschap en controle komen steeds meer in handen van militant georganiseerden die het konflikt door strijd in plaats van door overleg willen beslechten.

Konflikten escaleren omdat beide partijen willen winnen ten koste van anderen, elkaar verkeerd of in het geheel niet begrijpen en ook omdat zij openlijk eisen stellen en beloften en uitspraken doen waarop zij naar hun mening zowel ten aanzien van hun eigen achterban als met betrekking tot hun tegenstanders niet meer terug kunnen komen.

Zo wilden de leiders van de Noordierse socialistische partij, de SDLP, wel met door de Britten aangestelde bewindvoerder Whitelaw praten, maar omdat ze openlijk verklaard hadden niet te onderhandelen zolang de internering niet was beeindigd, konden zij dit lange tijd niet doen. Omdat de aan de kant gezette premier Faulkner zich vanaf het begin duidelijk tegen het direkte Britse bewind uitsprak, was nauwe samenwerking met Whitelaw voor hem moeilijk. Daar komt nog bij dat mensen de neiging hebben zich als het ware aan hun eigen uitspraken op te hangen. Hoewel de SDLP-leiders konden weten dat een groot deel van hun aanhang niet voelde voor hereniging van Noord en Zuid³⁾, zagen en zien zij toch geen kans zich van deze doelstelling los te maken.

Wanneer beide partijen willen winnen ten koste van de ander, is samenwerking bij voorbaat uitgesloten. Dit betekent onder meer dat de communicatie vermindert en onbetrouwbaar wordt. Het stimuleert de opvatting dat een oplossing alleen bereikt kan worden door wilsoplegging door middel van machtsmiddelen, bedrog of slimheid. Het leidt ook tot wantrouwen en een vijandige houding die de gevoeligheid voor verschillen en dreigementen doet toenemen en inzicht in gemeenschappelijke belangen afnemen.

Wanneer een conflict in hevigheid toeneemt, geeft het druk en spanning die beheerst en weloverwogen handelen belemmert. Zo vermindert het de kijk op de mogelijkheden die men heeft en het bevordert denken op korte termijn waardoor de uiteindelijke doeleinden uit het oog verloren worden. Er wordt gehandeld in een actie-reactieproces. Toen Whitelaw zei niet met de IRA te willen praten organiseerde IRA-leider Joe Cahill op 21 juni 1972 Bloody Friday. Het leek wel of heel Belfast werd opgeblazen. Aan het eind van die dag telde men 11 doden en 130 gewonden. Toen de katholieken barricades opwierpen, deden de protestanten dat ook.

Door spanning en druk wordt het denken versimpeld tot "zwart" of "wit", "goed" of "kwaad", "voor" of "tegen". Het was en is in Noordierland moeilijk geen partij te kiezen. Wie vóór direkt bestuur was, was tegen de Unionisten. Wie tegen hereniging was, was voor behoud van de band met Groot-Brittannië. De Britse regering heeft aan dit welles-niets spelletje braaf meegedaan met het referendum van begin maart 1973 waarbij de Ieren mochten kiezen tussen hereniging en behoud van de band met Groot-Brittannië.

In zo'n situatie komt er van het aandragen van nieuwe ideeën weinig terecht. In een dergelijk gereduceerd denken past ook het herleiden van iedere gebeurtenis tot een overwinning of een nederlaag. Direkt bestuur is aanvankelijk door de IRA en vele katholieken gezien als een overwinning, zoals ook de meeste protestanten "Operation Motorman" — het neerhalen van de barricades door Britse troepen op 31 juli 1972 — als een overwinning beschouwden. Volgens Deutsch kunnen destructieve conflicten tot een oplossing gebracht worden als de offers die het doorzetten eist, in geen verhouding meer staan tot wat te winnen valt. De zinloosheid is volgens hem het duidelijkst voor buitenstaanders en voor hen die het meest te lijden hebben. Alleen een derde partij die over voldoende macht beschikt kan de partijen in het conflict er toe bewegen hun gewelddaden te beëindigen.

De ontwikkeling van het conflict in Noordierland komt in grote lijnen overeen met de theoretische beschrijving van Deutsch. Aanvankelijk stonden de partijen nog dicht bij elkaar. In de Vereniging voor Burgerrechten⁴) zaten niet alleen katholieken. De vereniging die onder meer gesteund werd door de uitsluitend katholieke Nationalistische Partij en een aantal Socialisten vond bij de Unionistische regering-O'Neill een willig oor. De Nationalisten toonden zich bereid het toenmalige Unionistische bewind positief te benaderen. De centrale vraag was toen hoe katholieken dezelfde rechten toe te kennen als protestanten. Hereniging van Noord en Zuid of ingrijpende veranderingen in het politieke systeem speelden nog slechts op de achtergrond.

Toen het conflict tot uitbarsting was gekomen, wonnen extremisten snel terrein ten koste van gematigden. De IRA en andere voorstanders van hereniging kregen het in de Vereniging voor Burgerrechten voor het zeggen. O'Neill moest aftreden en werd vervangen door Chichester Clark die minder geneigd was mee te werken aan deling van macht. Door toedoen van protestantse terreur — UVF, B-Specials,⁵) Paisley — werd de katholieke bevolking naar de IRA toegedreven. Binnen de twee bevolkingsgroepen won het korte-termijn-denken steeds meer veld ten koste van een weloverwogen nastreven van doelen op lange termijn. Binnen de IRA trad de scheuring op tussen de Officials en Provisionals. Het Orangistisch Unionistisch blok viel uiteen in belangengroepen als de Vanguard-beweging van William Craig — de middenstand — de UDA — de arbeiders — en de Unionisten van Faulkner — de leidinggevende toplaag.

Het beperkte denken, dat het gebruik van uiterste middelen in de hand werkt en alternatieve mogelijkheden steeds meer buitensluit, valt duidelijk te onderkennen in het dreigen met en het overgaan tot gebruik van gewelddadige middelen en het intensiveren van dat gebruik. Aanvankelijk zetten beide vleugels van de IRA hun wapens uitsluitend tegen de Noordierse politie en het leger in wanneer zij meenden zichzelf of de katholieke bevolking te moeten beschermen. Na enige tijd gingen zij over tot wraak en terreuracties tegen de veiligheidstroepen waarna de derde fase, de bommencampagne van de Provo's begon.

Het besluit over te gaan tot het plaatsen van bommen is in de hand gewerkt door de internering, waardoor de Provo's hun beste schutters kwijtraakten. Ook in gevechten met het leger sneuvelde een niet gering aantal sluipschutters. Toen het merendeel van de wijkcommandanten achter het prikkeldraad verdween, werden hun plaatsen ingenomen door jongere en fanatiekere guerrilla's. Het geweld van het Noordierse bewind liep van onderdrukking — ook dat is geweld —, via machtsvertoon, terreur en internering uit op Bloody Sunday.⁶⁾

In 1969 hadden de protestanten slechts één ondergrondse paramilitaire organisatie, de UVF. Als reactie op IRA-handelingen ontstond de UDA die aanvankelijk uitsluitend op verdediging gericht was. Totdat ook daar de grens tussen verdedigen en aanvallen vervaagde en de leiding in handen kwam van hen die onder verdediging ook dreigen en terugslaan verstaan. De aanvankelijk idee van de UDA een arbeidersorganisatie met politieke doeleinden te maken raakte steeds meer op de achtergrond.

De Vanguard-middenstand van Craig, die vooral uit was op handhaving van de status quo en die daartoe alle mogelijke pressie uitoefende op de Noordierse en Britse regering dreigde, toen bleek dat het Whitelaw bewind daar niet voor in was, over te gaan tot gebruik van geweld. Faulkner's Unionisten tenslotte hadden teveel te verliezen om te dreigen met geweld, laat staat een dergelijk dreigement uit te voeren.

Gelukkig waren en zijn er in Noordierland ook nog groepen die bewust streven naar verzoening en die pogen de dialoog open te houden. De belangrijkste daarvan zijn wel de SDLP en de Alliance Party. Het valt echter te betwijfelen of deze politieke partijen voldoende steun kunnen vinden om een brug te kunnen slaan. Zolang de SDLP uiteindelijk hereniging van Noord en Zuid blijft voorstaan, zal zij door velen gewantrouwd blijven. Op enig vertrouwen van protestanten behoeft zij in elk geval niet te rekenen. De Alliance Party, te vergelijken met de Nederlandse D'66, vindt vooral aanhang bij gematigde intellectuelen en aanhangers van de stroming-O'Neill in de Unionistische Partij. Door de Noordierse arbeiders, die hun steun eerder zoeken bij Paisløy, de UDA en de SDLP wordt de jonge Alliance Party, opgericht in 1970, afgedaan als een partij voor de middenklasse.

Als conclusie rest ons tot hier toe niet meer dan de opvatting van Deutsch dat conflicten tot een oplossing gebracht kunnen worden als de offers die het doorzetten eist, in geen verhouding meer staan tot wat te winnen valt en dat de zinloosheid het duidelijkst is voor buitenstaanders en hen die het meest te lijden hebben. Alleen kleine groeperingen als "De vrouwen van Derry" lieten blijken dat ze de consequenties uit dat inzicht wilden trekken. Daarnaast waren er ook in andere gebieden, waaronder Belfast, kleine groepjes die zich waar mogelijk tegen geweldpleging verzetten. Het zijn deze mensen waarop Whitelaw poogde in te spelen. Zolang echter de respons niet groter en sterker werd, zolang de mensen lijden verdroegen, zolang de vrees van "de andere kant" groter was dan het inzicht dat een oplossing met geweld niet te bereiken viel, kregen de slachtoffers nog meer te verduren.

Behalve de zwaarst getroffen noemt Deutsch ook buitenstaanders, zoals een niet belanghebbende derde partij, die over voldoende macht beschikt. Ingrijpen van een onpartijdig buitenstaander viel niet te verwachten. De Britse regering

beschouwde de strijd in Noordierland als een binnenlandse aangelegenheid en duldde daarom geen inmenging van buiten, ook niet van bijvoorbeeld de Verenigde Naties. Andere buitenstaanders als de kerken en de Ierse Republiek werden te veel als belanghebbende partijen gezien om door beide kanten te worden aanvaard. Bovendien misten ze de nodige macht.

De Britse regering heeft tot twee maal toe gepoogd een bemiddelaarsrol te spelen. De regering-Wilson behaalde in augustus 1969 het niet onverdienstelijke succes van een wapenstilstand die ruim negen maanden duurde. Helaas heeft zij deze periode niet gebruikt voor het doorvoeren van ingrijpende veranderingen, zoals het onmogelijk maken van internering en invoering van evenredige vertegenwoordiging. De regering-Heath heeft tot maart 1972 geen beleid gericht op bemiddeling gevoerd doch veeleer haar (leger)macht ter beschikking gesteld van de Unionisten. Sinds de instelling van direct bestuur heeft zij, via William Whitelaw, alles in het werk gesteld om als bemiddelaar te kunnen optreden. Het vooropgestelde doel van direct bestuur was binnen een jaar tijd diverse partijen zodanig tot elkaar te brengen dat zij kans zouden zien het conflict bij te leggen en samen verder te gaan.

Toen steeds duidelijker bleek dat het doel binnen de gestelde termijn niet verwezenlijkt kon worden, heeft de Britse regering zelf het initiatief genomen en het Britse parlement een wetsvoorstel voorgelegd waarbij de toekomstige status en structuur van de provincie geregeld werden. Tegelijkertijd heeft zij het direct bestuur met een jaar verlengd. In wezen werd dus een oplossing opgelegd.

Of deze wijze van conflictbeslechting werkt, zal nog moeten blijken. Nog steeds plaatst de IRA bommen en voeren protestantse groepen tegenterreur uit. Naar het schijnt, heeft de Provisional IRA rond kerst 1973 het Britse leger een bestand aangeboden. De Britse regering is daarop niet ingegaan, daar ten tijde van het Whitelaw bewind door een dergelijk bestand meer schade dan goeds is aangericht.

Het bestandsaanbod van de Provisional IRA kan erop wijzen dat deze organisatie voorlopig wil afzien van verdere gewelddadige actie. De Provo's zijn sterk verzwakt terwijl steun van de katholieke bevolking nagenoeg verdwenen is.

Behalve het gevaar van katholieke Ierse heethoofden is er een tweede dat een voortdurende bedreiging blijft, nl. de cultus van het Orangisme die nog steeds in stand gehouden wordt.

Er is de afgelopen jaren veel veranderd in Noordierland. Maar wie in 1973 op 12 juli de jaarlijkse Oranjeparades heeft meegemaakt, ervaart dat er nog niet voldoende veranderd is om een vreedzaam samenleven mogelijk te maken. Het merendeel van de trouwe Oranjeklanten die toen meeliepen, wil nog steeds dat de "B" specials in "ere en functie" worden hersteld en dat het vroegere regime terugkeert.

Het erge is dat ze deze opvattingen steeds weer te horen krijgen van hun anglicaanse en presbyteriaanse geestelijken, die in de Oranje-orde een belangrijke rol spelen. Het Orangisme is een uiterst gevaarlijke mengelmoes van religie, nationalisme en machtpolitiek. Zolang het in stand gehouden en gecultiveerd wordt, blijft het voor Noordierland een tijdbom, evenals de niet minder religieus-nationalistische opvattingen die door sommige leden van de Sinn Féin-beweging worden uitgedragen.

Om te voorkomen dat het tussen beide extremen weer tot een uitbarsting zou komen, plaatste het Britse leger vóór de laatste Oranje-marsen in Belfast metershoge plaatijzeren schuttingen op plaatsen waar de Orangisten langs katholieke wijken togen. Kinderachtig genoeg sloegen de deelnemers, waar ze dit ijzeren gordijn passeerden, extra harde roffels met hun negentig drumbands. Volgens hun mythologie hebben ze eens met het roeren van hun Lambeg-trom een overwinning behaald. Het wordt tijd dat ze inzien dat zoiets misschien nog wel in 1690 kon, maar vandaag zeker niet meer.

Noten

- 1) Morton Deutsch: Conflicts: "Productive and Destructive" in "Journal of Social Issues", Volume XXV, nr. 1, 1969, pag. 7-41.
- 2) Deutsch noemt een conflict destructief wanneer de uitkomsten voor beide partijen onbevredigend zijn. Wanneer de resultaten bevredigend geacht worden, spreekt hij van een constructief conflict.
- 3) Volgens diverse onderzoeken, is niet meer dan 14% van de katholieke bevolking daarvan voorstander.
- 4) De organisatie die vanaf 1968 demonstraties voor gelijke behandeling van Protestanten en Katholieken op touw zette.
- 5) Vrijwillige hulppolitie, uitsluitend samengesteld uit protestanten.
- 6) Door toedoen van het Britse leger vonden op 30 januari 1972 in Londonderry, tijdens een betoging tegen de internering, dertien burgers de dood.

Gebruikte afkortingen

IRA: Irish Republican Army
SDLP: Social Democratic and Labour Party
UDA: Ulster Defense Association
UVF: Ulster Volunteers Force

LITERATUUR

J.H. Bakker: "De Ierse kwestie". Bijlage bij *Reflector*, 13e jaargang, nr. 5, 1971.
Joris Bakker: Noordierland, Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, Den Haag, november 1973, 100 pagina's.
Peter Brusse: Ulster, god beter het. Bruna Boek, Utrecht/Antwerpen, 1972, 131 pagina's.
Ulster: The Sunday Times insight team. London, Deutsch 1972, 311 pagina's.
Liam de Paor: Divided Ulster. 2nd ed. Harmondsworth etc, Penguin 1971.

STAAT SINRICHTING EN DIVERSEN

dr Joan Hemels

MASSACOMMUNICATIE ALS FACTOR IN DE GESCHIEDENIS. NAAR AANLEIDING VAN TWEE VOORDRACHTEN¹⁾

In maart 1974 verscheen in West-Duitsland het eerste nummer van *Das Dritte Reich. Zeitgeschehen in Wort, Bild und Ton* (John Jahr Verlag KG, Hamburg). De uitgever biedt méér aan dan tweewekelijks rijk geïllustreerde bladen die tot boekdelen moeten uitgroeien. In iedere aflevering treft men een waardebon voor documentaire grammofoonplaten en reprints van contemporaine krantenpagina's aan. In een uitvoerige persspiegel worden *Berliner Tageblatt*, *Völkischer Beobachter*, *Neue Zürcher Zeitung*, *The Times*, *Daily Worker*, *Daily Mirror*, *Daily Express* e.a. geciteerd. De laatste twee pagina's van iedere aflevering van het partwork zijn gereserveerd voor een rubriek "Der Witz, im III. Reich".

In de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, West-Duitsland en ook in Nederland maakt de offset-druktechniek het uitgevers gemakkelijk hele kranten(pagina's) te herdrukken. Een uitgever in Liechtenstein (Kraus Reprint) heeft vorig jaar een herdruk op de markt gebracht van alle nummers van *Nachrichten für die Truppe* (3 dln., London 1944-1945). Dit dagblad heeft een rol gespeeld in de psychologische oorlogsvoering van de geallieerden: het werd in een gemiddelde oplage van twee miljoen exemplaren gedropt op of achter het Duitse front in het Westen in de periode voor en na D-day (25 april 1944 tot de Duitse capitulatie).

Carl Schünemann Verlag (Bremen) heeft begin van dit jaar onder de titel *Zeit in Zeitungen* een cassette met acht volledige kranten (in totaal 44 pagina's) uit vier eeuwen uitgegeven. Het eerste nummer in de cassette is een exemplaar van de oudste tot nu toe bekende Keulse krant, *Raporten*, uit december 1620; hierin wordt het begin van de Dertigjarige Oorlog beschreven. In de *Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten* van 15 augustus 1794 wordt de politieke betekenis van de terechtstelling van Robbespierre en zijn aanhangers uitvoerig en verrassend to-the-point beschreven en van commentaar voorzien. In de cassette vindt men ook een exemplaar van de *Neue Rheinische Zeitung* van 19 mei 1849: het laatste nummer van dit op 1 juni 1848 opgerichte socialistische orgaan, waarvan de dertigjarige Karl Marx "redacteur en chef" was. Een heel andere geest ademt de avondeditie van de liberale *Vossische Zeitung* van 9 november 1918, waarin bericht wordt over het afdanken van de keizer en het uitroepen van de republiek. De laatst verschenen nummers van de nationaal-socialistische kranten van voorjaar 1945 maken na bijna dertig jaar een macabere indruk.

Westport Publications Ltd. (Londen) is actief op het gebied van het herdrukken van de Britse radicale tijdschriften/nieuwsbladen. Verschenen zijn reeds 37 titels uit de periode 1794 tot 1881 (Protest literature of the Industrial Revolution); hieronder zijn o.m. de volgende bekende publikaties begrepen: *Cobbett's Political Register* (1802-1835), *Poor Man's Guardian* (1831-1835) en *Diplomatic Review* (1855-1991).²⁾ De tweede periode (Marxism and the machine age, 1867-1914) levert ook een keur aan interessante tijdschriften op. In voorbereiding is een overzicht van de periode 1914-1950 (The radical left between two wars).

Een nog steeds stijgende belangstelling geniet ook de film als historische bron en de voor onderwijs, vorming of informatieve tv-programma's bedoelde historische compilatiefilms. Dankzij met name het werk van drs. R.L. Schuursma (Stichting Film en Wetenschap te Utrecht) wordt ook in ons land systematisch gewerkt aan het verzamelen, conserveren en toegankelijk maken van films en geluidsbanden.³⁾ Van het Nederlands Filmmuseum mag men sinds de verhuizing naar het ruimere Paviljoen Vondelpark in Amsterdam ook meer initiatieven verwachten, terwijl een commissie van de Nederlandse Omroep Stichting op kortere termijn zal rapporteren over de toekomst van de uit een periode van vijftig jaar bewaard gebleven documentaire informatie in beeld en geluid van de Nederlandse omroep.

Onder het hoofdje "Wegwijs" hebben wij hieronder de namen en adressen verzameld van instellingen en organisaties die op het gebied van de audio-visuele vorming en film werkzaam zijn. De filmotheken van de diverse ambassades blijken bij de meeste docenten bekend te zijn, zo is mij gebleken.

Op zichzelf reeds zijn de hierboven gesignaleerde activiteiten vanuit publicistisch oogpunt interessant en de moeite van een beschouwing waard. Wij hebben er echter melding van gemaakt om een entree te creëren voor de onderwerpen die tijdens de laatste cursus van de postacademiale vorming voor geschiedenisleraren aan de orde zijn gesteld. Een en ander geschiedde binnen of —via discussies— n.a.v. het thema: *Massacommunicatie als factor in de geschiedenis*. Tot de factoren die het meest hebben bijgedragen tot de sociale verandering ("social change") van de laatste eeuw behoren:

- de verhoging van de welvaart;
- de urbanisatie;
- de verhoging van het ontwikkelingspeil van de bevolking;
- de uitbreiding van de vrije tijd;
- de democratiseringstendens en ten slotte ook
- *de ontwikkeling van de massamedia.*

Bij massacommunicatie moet men niet alleen aan de massamedia denken, maar aan alle vormen van openbare communicatie (dus ook aan de redevoering, de preek, de geruchten etc.). Over de wisselwerking massacommunicatie annex interpersonale communicatie enerzijds en de samenleving anderzijds is in het verleden teveel met te grote stelligheid beweerd. De Amerikaanse pershistoricus John D. Stevens heeft dan ook de volgende opmerking gemaakt: "Traditional journalism histories assume that the mass media have influenced attitudes, but so far as I could determine no one ever attempted in any highly systematic way to find out very precisely *how* this relationship operated".⁴⁾

In Goes hebben wij ter illustratie van de beweerde mogelijkheid om een bepaalde periode in de geschiedenis te evalueren tegen de achtergrond van het dan vigerende massacommunicatiesysteem gesproken over een op het eerste gezicht wat de persgeschiedenis betreft niet zo'n interessant tijdvak van 1814 tot 1830. Het feit dat er toen utopische kranten bestaan hebben, maakt bedoelde periode toch de moeite van nauwkeuriger studie waard.⁵⁾

In Den Bosch hebben wij als caput behandeld de studie van het gerucht als verschijningsvorm van informele massacommunicatie in de Tweede Wereldoorlog.⁶⁾ Onder het nationaal-socialistische regime — met name sinds de winter van 1942/1943 —

verloren de formele massamedia (krant, radio, film, boek, brochure, strooiblad, aanplakbiljet etc.) veel aan geloofwaardigheid bij het publiek; tegelijkertijd bleken geruchten in staat te zijn het fascistisch-totalitaire apparaat gevoelig te treffen. De sociale en politieke omstandigheden werkten de communicatie van-mond-tot-mond in de hand. In het voorjaar van 1943 werd vanwege het Propaganda Ministerium aan de Reichspropagandaämter een "Anweisung" gestuurd om alle geregistreerde geruchten onmiddellijk door te telexen naar Berlijn, zodat slagvaardiger met tegengeruchten of radioboodschappen gereageerd kon worden. Een geheel eigen plaats nam de "Flüsterwitz" in: het publiek kon er zijn hart mee luchten.

Goebbels en zijn propagandamachinerie waren er van overtuigd, dat het weet hebben van iets niet te bestrijden viel en misschien ook niet zo staatsgevaarlijk was. Over taboe-onderwerpen praten met anderen was echter uit den boze. Zo werd het individueel beluisteren van "Feindsender" gestraft met gevangenisstraf en het gezamenlijk met anderen beluisteren en het doorvertellen van berichten met tuchthuisstraf of zelfs met de doodstraf.

O.i. kan de docent met interesse voor de geschiedenis van de massacommunicatie en enige kennis van overzichtswerken en detailstudies op dit tot nu toe zo verwaarloosde gebied nieuwe ingangen benutten om het historisch gebeuren te beschrijven, toe te lichten en te verklaren. De spanning tussen structuur en proces, tussen synchronie en diachronie, wordt o.i. voelbaar en bespreekbaar in de hier in het kort voorgestelde thematiek. Moge de literatuuropgave een stimulans en handreiking betekenen.

Noten

1. Wij zullen in deze syllabus niet herhalen wat schrijver dezes bij elkaar gebracht heeft in de publikatie: Massacommunicatie als factor in de geschiedenis. Een verkennend-bibliografische studie, Assen (Van Gorcum) 1971, f 5,90. De hieronder afgedrukte literatuurlijst herhaalt ook geen titels en kan derhalve als een aanvulling beschouwd worden.
2. Vgl. J.H. Wiener, A descriptive finding list of unstamped British periodicals 1830-1836, London, 1970.
3. Zie o.m. het in de literatuurlijst vermelde recente artikel van Hartman, Jansen en De Rooij in Registratie.
4. John D. Stevens, Some decision points in the historical research process. In: Donald L. Shaw (ed.), Decision points in mass communications research: survey, content analysis, historical and experimental methods. Studies in Journalism and Communications, nr. 6, June, 1967, School of Journalism, The Un. of North Carolina at Chapel Hill, pp. 24-27, hier p. 24.
5. Intussen gepubliceerd in de Handelingen van de Kon. Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis (zie literatuurlijst).
6. Zie de titels van Dröge en Lerg in de literatuurlijst.

LITERATUUR

- Amaury, F.*, Histoire du plus grand quotidien de la IIIe République: Le Petit Parisien, 1876-1944, Paris, 1972, 2 vols.
- Aronson, J.*, The press and the cold war, Beacon Press, 1973.
- Bens, E. de*, De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944), Antwerpen-Utrecht, 1973.
- Benzinger, J.*, Zum Wesen und zu den Formen von Kommunikation und Publizistik im Mittelalter. In: Publizistik, jrg. XV (1970), nr. 4, pp. 295-319.
- Berselli, Aldo*, L'Opinione pubblica Inglese e l'avvento del fascismo (1919-1925), Milano, 1971.
- Cowie, P. (ed.)*, A concise history of the cinema. Vol. II: since 1940, New York, 1971.

- Dröge, F.*, Der zerredete Widerstand. Zur Soziologie und Publizistik des Gerüchts im Zweiten Weltkrieg, Düsseldorf, 1970.
- idem*, Sozialstruktur und informeller Austausch. Das Gerücht im Zweiten Weltkrieg. In: Rundfunk und Fernsehen, jrg. XVIII (1970), nr. 3/4, pp. 334-347.
- Eberlein, A.*, Die Presse der Arbeiterklasse und der sozialen Bewegungen von den dreissiger Jahren des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1967, Berlin, 1970.
- Eisermann, G.*, Ueber den Begriff der öffentlichen Meinung. In: Koschwitz, H., und Pötter, G. (Hrsg.), Publizistik als Gesellschaftswissenschaft. Internationale Beiträge, Konstanz, 1973, pp. 343-352.
- Emery, E.*, The press and America. An interpretative history of the mass media, Englewood Cliffs N.J., 1972³.
- Farrar, R.T.*, and *Stevens, J.D.*, Mass media and the national experience. Essays in communications history, New York etc., 1971.
- Fielding, R.*, The American newsreel 1911-1967, Un. of Oklahoma Press, 1972.
- Gannon, F.*, The British press and Germany 1936-1939, Oxford Clarendon Press, 1971.
- Hagemann, J.*, Die Presselenkung im Dritten Reich, Bonn, 1970.
- Hartman, I.*, *Jansen, J.*, en *Rooij, P. de*, Film als historische bron. In: Registratie, jrg. IV (1972), nr. 2, pp. 2-14.
- Heimpel, H.*, und *Geuss, H.* (Hrsg.), Dahmann-Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Bibliographie der Quellen und der Literatur zur deutschen Geschichte, Band I, Abschnitt 36 (Öffentliche Meinung und Publizistik), Stuttgart, 1969¹⁰, Band II, Abschnitt 54-55 (Film/Rundfunk/Fernsehen), Stuttgart, 1971¹⁰.
- Heller, L.G.*, Communication analysis and methodology for historians, New York, 1972.
- Hemels, Joan*, De utopische journalistiek als reactie op de inertie van de Noordnederlandse pers (1814-1830). In: Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, jrg. XXVII (1973), pp. 137-150.
- idem*, De geschiedenis van de massamedia. Bijlage bij: Blikopener, jrg. XIV, nr. 1 (september 1973).
- idem*, Historische aspecten van film en bioscoop. In: Aspecten van film en bioscoop. Informatie, Cahiers over Massacommunicatie, nr. 10, pp. 12-62.
- idem*, Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid, Assen, 1969.
- idem*, Als één man marcheren. Een curieus geval van kerkelijke perspolitiek. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 87 (1974), nr. 1, pp. 71-77.
- idem*, Titus Brandsma und die katholische Presse (1935-1942). In: Communicatio Socialis, jrg. VI (1973), nr. 1, pp. 1-26.
- Hoffmann, G.*, NS-Propaganda in den Niederlanden. Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung 1940-1945, München-Pullach/Berlin, 1972.
- Holzweissig, G.*, Das Deutschlandbild der britischen Presse im Jahre 1935. Ein Beitrag zur Grundlegung der englischen Appeasementpolitik, Hamburg, 1967.
- Kieser, R.*, Englands Appeasementpolitik und der Aufstieg des Dritten Reiches im Spiegel der britischen Presse (1933-1939), Wintherthur, 1964.
- Kurowski, U.*, *Pflaum, G.*, *Schaar, E.*, *Schmid, P.*, und *Schobert, W.*, Einführung in die Filmgeschichte. Seminarmodell in vier Einheiten. Sonderdruck aus: Jugend/Film/Fernsehen, Heft 2/1970, 8000 München 15, Waltherstrasse 23, BRD.
- Lerg, W.B.*, Das Gespräch. Zur Theorie und Praxis der unvermittelten Kommunikation, Düsseldorf, 1970.
- Luyckx, Th.*, Overzicht van de ontwikkeling der communicatiemedië, Brussel, 1970.
- Modelmog, Ilse*, Die andere Zukunft. Zur Publizistik und Soziologie der utopischen Kommunikation, Düsseldorf, 1970.
- Parijs, G. van*, Een onderzoek naar de functies van de pers op grond van inhoudsanalyse van twee Vlaamse dagbladen over de periode 1894-1966. In: Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen (Gent), jrg. XVI (1971), nr. 3, pp. 239-265.
- Poulton, H.J.*, The historian's handbook. A descriptive guide to reference works, Un. of Oklahoma Press, 1972.
- Prédal, R.*, La société française (1914-1945) à travers le cinéma, Paris, 1972.
- Pronay, N.*, British newsreels in the 1930s. 1. Audience and producers. In: History, vol. LVI (1971), nr. 188, pp. 411-418 en *idem*, 2. Their policies and impact, vol. LVII (1973), nr. 189, pp. 63-72.
- Read, D.*, Press and people 1790-1850. Opinion in three English cities, London, 1961.

- Renouvin, P.*, Die öffentliche Meinung in Frankreich während des Krieges 1914-1918. In: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, jrg. XVIII (1970), nr. 3.
- Robinson, D.*, World cinema. A short history, London, 1973.
- Rosengarten, F.*, The Italian anti-fascist press (1919-1945). From the legal opposition press to the underground newspapers of World War II, Cleveland, 1968.
- Schneider, M.*, De Nederlandse krant. Van 'nieuwstydninghe' tot dagbladconcentratie, Amsterdam, 1968³.
- Schuursma, R.*, Geschiedenis en de audiovisuele media. In: Registratie, jrg. I (1969), nr. 3, pp. 10-16.
- idem*, Beeld in de contemporaine geschiedenis. In: Spiegel Historiae, jrg. VIII (1973), nr. 12, pp. 692-695.
- idem*, De historische compilatiefilm. In: Registratie, jrg. V (1973), nr. 3, pp. 16-22.
- Storek, H.*, Dirigierte Öffentlichkeit. Die Zeitung als Herrschaftsmittel in den Anfangsjahren der nationalsozialistischen Regierung, Opladen, 1972.
- Taft, W.H.*, Newspapers as tools for historians, Columbia, 1970.
- Williams, I. (ed.)*, Newspapers of the First World War. A selection, New Abbo, 1970.
- Williams, Raymond*, The long revolution, Pelican Books, ISBN 014 02.0762 7.
- idem*, Communications, Pelican Books A 831.

WEGWIJS

Organisaties op het gebied van film en audiovisuele vorming

In 1969 zijn het *Nederlands Filminstituut* en de *Stichting Filmcentrum* voor het eerst met een gezamenlijke 16 mm. filmgids uitgekomen. Sinds 1970 treden beide filmdiensten ook gezamenlijk naar buiten en ontwikkelen zij vanuit één bureau hun activiteiten; het adres van deze *Verenigde Filmdiensten* luidt: Postbus 515 (Steynlaan 8) Hilversum, tel. (02150) 51945. De filmgidsen van de Verenigde Filmdiensten geven uitgebreide informatie over de bruikbaarheid van de verkrijgbare hoofdfilms, korte speelfilms en studiefilms.

Van belang is ook het bestaan van de *Kursussen- en lezingendienst* van het op 1 januari 1968 tot stand gekomen *Samenwerkingsverband Film* (Nederlands Filminstituut, waarvan deel uitmaken: de Nederlandse Filmacademie, het Instituut Film en Jeugd, de Stichting Filmcentrum en de hiermee verbonden Stichting Audiovisuele Dienst). Adres: Overtoom 301, Amsterdam-C, tel. (020) 184352.

Juist voor de vakken geschiedenis en maatschappijleer is o.i. de filmotheek van het *Nederlands Filmmuseum* van belang. Adres: Paviljoen Vondelpark, Vondelpark 3, A'dam, tel. (020) 141646. Op aanvraag zijn verkrijgbaar: een 16 mm. catalogus met periodieke aanvullingen en lijsten van 35 mm. films.

De *Filmpedagogische Opleiding* van het Samenwerkingsverband Film organiseert in verschillende plaatsen part-time opleidingen audiovisuele vorming. Adres: Overtoom 301, A'dam-C, tel. (020) 184352.

De *Stichting Film en Wetenschap* (SPW) heeft een voor historici interessante verzameling films en geluidsbanden en een documentatie-centrum. De welbekende drs. R.L. Schuursma is belast met de conservering en uitbouw van het archief. SPW publiceert sinds 1969 een kwartaaltijdschrift *Registratie* van beeld en geluid bij wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Adres: Hengeveldstraat 29, Utrecht, tel. (030) 716816.

Andere instellingen e.d. die van belang kunnen zijn:

- Afdeling Documentatie van het Nederlands Filmmuseum, Nieuwe Doelenstraat 6-8, A'dam, tel. (020) 223239.
- Actueel Documentatie- en Informatiecentrum (ADIC), Keizersgracht 444-446, A'dam, tel. (020) 65065.
- Nederlands Instituut voor Audiovisuele Media (NIAM), Sweelinckplein 33, Den Haag, tel. (070) 600924.
- Nederlandse Omroep Stichting (NOS), Afd. Externe Betrekkingen, Postbus 10, Hilversum, tel. (02150) 81110.
- TELEAC, Postbus 2414, Utrecht, tel. (030) 26751.
- Theater Klank en Beeld, Herengracht 168, A'dam, tel. (020) 65742.

- UNESCO Centrum Nederland, Oranje Nassaulaan 5, Amsterdam, tel. (020) 730100.
- Centrale Filmotheek Rijksvoorlichtingsdienst, Noordeinde 43, Den Haag, tel. (070) 183830.
- Cineclub, Prinsenstraat 28, Amsterdam, tel. (020) 250045.
- Kontaktgroep Filmdocenten, Smetanalaan 136, Assen, tel. (05920) 12047.
- Werkgemeenschap De Kritiese Filmers, De Roy van Zuydewijnlaan 8, Breda, tel. (01600) 39324.
- Christelijke Filmactie (CEFA), Boomberglaan 12, Hilversum, tel. (02150) 13751.
- Katholiek Instituut voor Audiovisuele Vorming (KFA), Nieuwe Schoolstraat 85, Den Haag, tel. (070) 112211.

Bibliotheken:

Stichting De Nederlandse Persbibliotheek, Oude Turfmarkt 151, Amsterdam.
 Instituut voor Massacommunicatie van de K.U., Berg en Dalseweg 118, Nijmegen.
 Nederlandse Omroep Stichting, Afdeling Studie en Documentatie, Postbus 10, Hilversum.

- A. 1. Met de W.V.O. verdween het vak "geschiedenis". Er is nu een nieuw vak: "geschiedenis en staatsinrichting". De geschiedenisdocenten hebben om die toevoeging niet gevraagd. Ze zijn er in het algemeen niet in geschoold. Bijscholing is dan nodig op 1e graads-niveau.
2. Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling van de W.V.O. om staatsinrichting in de geschiedenis te integreren. Dat mag niet: de wet vermeldt uitdrukkelijk "geschiedenis *en* staatsinrichting" als nevenschikking en niet zoets als "geschiedenis-staatsinrichting inbegrepen-". Het kan ook niet zonder schade voor de staatsburgerlijke vorming.
3. Staatsinrichting dient afzonderlijk te worden behandeld. En wel in klas 4, zowel van het havo (dat kan en moet) als in het v.w.o. (ook het ongedeeld v.w.o.). Roostertechnische en andere problemen in dit verband zijn oplosbaar. Maar men moet willen. Hier ligt een taak vooral voor de schoolleiding. Maar de sectie geschiedenis en staatsinrichting moet alert zijn.
4. Een systematische behandeling is gewenst, ook om verscheidene pedagogische en didaktische redenen; daarnaast kan plaats worden ingeruimd voor de actualiteit en het incidentele.
5. De lesstof dient in hoofdzaak concentrisch en niet sectorisch te worden aangeboden. Organen hebben daarbij chronologisch voorrang boven functies.
- B. 1. Sommige staatsrechtsschrijvers beschouwen het trias-schema voor de wetenschap als achterhaald. Voor de *didaktiek* blijft het echter onovertroffen. Eerst wordt dan een uiteenzetting gegeven omtrent de van Aristoteles stammende drie-deling der functies (de triasleer). Bij de *wetgeving* gaat het om de materiële betekenis van het woord (kortweg om regels-geven voor het toekomstig leven der gemeenschap) en niet om de formele (door koning of Staten Generaal vast te stellen regelingen). De term *uitvoering* is verwarrend. De alternatieve term "bestuur" blijkt echter ook op bezwaren te stuiten.
- "Rechtsprekende" blijkt correcter te zijn dan *rechterlijke* macht. Een zoeken naar de juiste terminologie voor de bedoelde functies kan leiden tot beter begrip.
2. Het onderscheiden van de functies betekent op zichzelf nog niet dat ze door verschillende organen moeten worden uitgeoefend. Beperking van soevereine vorstenmacht komt niet voort uit de *theoretische* overweging dat de verschillende functies naar haar aard bij verschillende organen thuishoren, maar uit de *praktische* overweging dat men de macht van de vorst wil beperken om aan de onderdanen een zekere mate van medezeggenschap te verzekeren. Duidelijk wordt gemaakt waarom men die medezeggenschap het eerst verlangde ten aanzien van de wetgeving en waarom daarmee op de duur niet kon worden volstaan.
- Historisch gezien is de visie onjuist die de verdeling van de functies als primair

beschouwt: de differentiatie begon bij de organen. Locke heeft zijn algemene beginselen zeer bepaald afgeleid uit de *concrete* gegevens van een bepaalde staatsorganisatie, n.l. de Britse.

3. Montesquieu was de *eigenlijke* grondlegger, zo niet van de triaspolitica dan toch van de leer van de "scheiding der machten". Hij ging verder dan Aristoteles en Locke. Hij constateerde niet alleen dat er drie machten *zijn*, hij verhief de regel tot norm. Montesquieu bedoelde dat er drie afzonderlijke organen moeten zijn die elk één der drie functies voor hun rekening moeten nemen. De opvatting is verbreid dat Montesquieu zijn ideeën grondde op een verkeerde voorstelling van het Engelse staatsrecht. Maar juist dat staatsrecht kent een zeer nauw verband tussen parlement en uitvoerende macht!
4. De "framers" van de Amerikaanse Constitutie waren sterk door Montesquieu beïnvloed. Enerzijds is echter toch in de V.S. de scheiding van machten niet absoluut. Anderzijds, voor zover zij is doorgevoerd, heeft het Amerikaanse stelsel grote inconvenïënten, vooral doordat 't de harmonie tussen president en congres onvoldoende verzekert.
5. De leer van de scheiding van machten is een *bepaalde* (niet de enig mogelijke) toepassing van de grondgedachten der "balance of powers". Aangevoerd kan worden dat die grondgedachte volstrekt niet dwingt een stelsel te aanvaarden waarbij de uitoefening van de drie functies wordt opgedragen aan van elkaar onafhankelijke organen. Die grondgedachte kan evenzeer worden gerealiseerd als bij de uitoefening van één zelfde functie twee of meer organen tot samenwerking worden geroepen. Dit andere systeem heeft boven dat van de volstreckte scheiding van machten onmiskenbare voordelen.
 - a) dat het verband tot zijn recht komt, dat er bij al haar onderling verschil niettemin bestaat tussen de verschillende functies;
 - b) dat niet op enig terrein aan één enkel orgaan de volle zeggenschap wordt gegeven, hetgeen zijn bezwaren heeft.
6. Na een evaluatie van de verdiensten van Montesquieu's leer, worden de bezwaren ervan voor de praktijk van het staatsrecht uitgemeten.
7. Vervolgens wordt een nadere uiteenzetting gegeven van de inhoud der functies. Daarbij wordt in het bijzonder de relativiteit van haar inhoud benadrukt en haar toewijzing aan de organen behandeld.
 - a) bij de wetgeving wordt het formele en materiële wetsbegrip uiteengezet en aan elkaar gerelateerd;
 - b) bij de rechtspraak wordt naast de civiele- en de strafrechtspraak gewezen op de toenemende betekenis van administratieve rechtspraak en in verband daarmee van de Raad van State;
 - c) bij de bestuursfunctie wordt, aan de hand van Thorbecke's visie op artikel 56 der grondwet, een indruk gegeven van een historici mogelijk minder bekende juridische behandelingswijze van wetsteksten.

8. Aan de hand van voorbeelden en een eenvoudige matrix wordt de verdeling van de functies over de organen nog eens verduidelijkt.
9. Tenslotte wordt een enkel woord gewijd aan wat wel genoemd is de "vierde macht" in de staat.

dr M. Huizer

OORSPRONG EN RECHTSKARAKTER VAN DE GRONDRECHTEN. DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

1. Tot diep in de negentiende eeuw nam men aan dat de "Déclaration des droits de l'homme et du Citoyen" een autochtoon Frans produkt was, geïnspireerd door Rousseau. De Duitse rechtshistoricus Jellinek toonde in 1895 aan dat de Bill of Rights van Virginia model had gestaan. De stelling van Jellinek dat de opvattingen van de Amerikaanse protestanten over de godsdienstvrijheid gezien moeten worden als de oorsprong van onze moderne staatskundige vrijheid is later aangevallen door o.a. Huart en van Schelven. De opvattingen van de Pilgrim-fathers over de godsdienstvrijheid correspondeerden veeleer met de opvattingen uit de tijd van de reformatie. Het jus reformandi betekende het recht op een orde die, die aan de in de samenleving heersende opvattingen en overtuigingen beantwoordt. Overheidsdwang was ook van de staat der hervorming een wezenlijke trek. (cuius regio, illius religio). Twee lijnen leiden tot de declaraties van het eind van de achttiende eeuw, de lijn van de feitelijke (niet juridische) vrijheid en die van het natuurrechtelijk denken. De feitelijke vrijheid bestaat met name in die landen, waar men zich het sterkst met een beroep op de middeleeuwse vrijheidsgedachte — vrijheid is het recht toekomend aan personen en collectiviteiten krachtens hun stand of status — verzet heeft tegen het absolutisme. In dezelfde landen vindt men een enkele maal een beroep op godsdienstvrijheid ontleend aan het natuurrecht. De aanwezigheid van verschillende protestantse groeperingen heeft daarbij een grote rol gespeeld. John Locke heeft tenslotte de natuurrechtelijke denkbeelden los gemaakt van hun religieuze motivering. Het staat vast dat de geschriften van Locke een grote invloed hebben uitgeoefend op de Amerikaanse constituties.

2. Grondrechten zijn rechtswaarborgen. Ze behoren typisch tot de sfeer van de liberale staat. Het Marxisme, dat zich hier tegen verzet, keert overigens terug tot de oude vrijheidsgedachte van de Pilgrim-fathers. Het meent te weten wat vrijheid is en waarvoor de vrijheden bestemd zijn. De tweezijdigheid van het begrip vrijheid kan verklaren, waarom in de huidige conceptie van de welfare-state er situaties zijn waarin wij de staat verplicht achten terwille van de individu op te treden.

De klassieke grondrechten zijn rechtswaarborgen tegen de overheid, de z.g. sociale grondrechten zijn instructie normen gericht tot de overheid.

Na de Tweede Wereldoorlog kregen de grondrechten ook internationale betekenis. De "Universele Verklaring van de rechten van de mens". Het "Verdrag van Rome". Artikel 66 van de Grondwet heeft het mogelijk gemaakt dat de rechter Nederlandse wetten, in strijd met de regel dat wetten "onschendbaar" zijn, aan het Europese Verdrag voor de rechten van de mens toetst.

3. De Republiek kende een veelheid van plakaten, soms afgekondigd met een tussenruimte van niet meer dan drie jaar, waarin soms preventieve censuur werd ingesteld en soms geschriften met een bepaalde inhoud werden verboden. Juist uit de veelheid moet men concluderen dat ze nauwelijks werden toegepast. Tussen 1770 en 1795 nam het aantal vervolgingen sterk toe.

Art. 7 van de Grondwet verbiedt preventieve censuur. Wel kan de wet drukpersdelicten creëren. Enkele voorbeelden daarvan zijn in de Strafwet te vinden.

De jurisprudentie bemoeit zich vooral met de gemeenteverordeningen op het gebied van de drukpers. Een steeds verder gaande rechtsbescherming van de burger tegen bemoeienissen van de gemeentelijke overheid met de meningsuiting der burgers is daarin te constateren.

LITERATUUR

- F.J.A. Huart*, Nagelaten geschriften. Zwolle 1936.
A.A. v. Schelven, Uit den strijd der geesten. Amsterdam 1944.
W.J. Goslinga, De rechten van den mens en den burger. Amsterdam 1936.
C.A. Colliard, Libertés publiques. Parijs 1959.
R. Schlesinger, Soviet legal theory. London 1946.
M.C.B. Burkens, Beperking van Grondrechten. Deventer 1971.
Ph. Golsong, Das Rechtsschutzsystem der Europäischen Menschenrechte. Konvention Karlsruhe 1958.
E. Diemen, Vrijheid van Drukpers. Rotterdam 1936.
P. Dresen, De vrije meningsuiting. Amsterdam 1949.
P.J. Boukema, Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland. Amsterdam 1966.

prof.dr H.W. von der Dunk

OVER CONTINUÏTEIT EN DISCONTINUÏTEIT IN DE DUITSE GESCHIEDENIS

Wanneer ik continuïteit en discontinuïteit in de jongste Duitse geschiedenis aan de orde stel dan heb ik welbewust het woordje *en* ingelast en niet het woordje *of*. Want het gaat hier niet om begrippen, die elkaar uitsluiten maar die elkaar wederzijds bestaansrecht verlenen en onafscheidelijk samen opduiken. Er is altijd continuïteit in de historie: de continuïteit binnen een generatie; gevolg van het feit, dat hier tegelijkertijd sterfelijken hun leven leven, dat zij als fundamentele eenheid ondergaan; de fundamenteelste die er is. De continuïteit van de taal, die het bewustzijn in hoge mate bepaalt; van tradities, omgangsvormen, instellingen, werkzaamheden, middelen van bestaan. En er is altijd discontinuïteit, te weten: verrassingen, inbreuken op het bestaande en vertrouwde, kleinere en grotere, waardoor die taal, tradities, instellingen en werkzaamheden veranderen. Er komen nieuwe elementen bij, die we lang niet altijd bij name kunnen noemen. Gemakshalve doen we maar alsof het "elementen" — van elkaar onafhankelijke en herkenbare onderdelen — zijn en bedekken de rest dan met de mantel van het onvermogen.

Het onbevredigende van dit hele vraagstuk hangt samen met het vrijblijvende karakter van historische verklaringen.¹⁾ Wie verklaart is daarmee automatisch op zoek naar causaliteit ergo continuïteit en daarom is de laatste geen objectief gegeven maar het gevolg van onze vraagstelling en van ons hele bedrijf. Wanneer de historicus discontinuïteit ontdekt, zegt hij daarmee alleen dat hij voor een bepaalde gebeurtenis of een complex van gebeurtenissen geen endogene verklaring heeft. Waarmee hij gewoonlijk het startsein geeft om met vereende kracht die verklaring te zoeken. Wanneer ik dus over discontinuïteiten in de Duitse geschiedenis spreek, dan geef ik daarmee aan dat de gebruikelijke verklaringen, die het beeld van een continuïteit oproepen, onvolledig of onjuist zijn. Uiteindelijk betekent daarom het woord "discontinuïteit" in ons vak zoveel als: "de ware continuïteit moet nog worden aangetoond".

De moderne Duitse geschiedenis werd algemeen sedert 1945 onder één dominerende gezichtshoek bestudeerd: hoe was het nazisme mogelijk geworden? Bij het woord "Duitsland" verschenen onmiddellijk hakenkruisvlaggen, marcherende laarzen, concentratiekampen, puinhopen op onze retina. Daarvan is vandaag geen sprake meer; ten eerste is een naoorlogse generatie volwassen geworden, voor die dit allemaal geschiedenis is; verhaal, sensationele story. Ten tweede is het Derde Rijk niet meer het laatste voorbeeld van terreur, oorlogsmisdaden, martelingen, onmenselijkheid. De uitzonderlijkheid ervan verbleekt; althans zij zal nieuw en anders moeten worden omschreven. Duitsland, de Duitse ontwikkeling te zien meer als variant van een algemene thematiek en minder als een verschijnsel sui generis ziedaar de gezichtshoek, die zich vandaag opdringt als de meest relevante, dat wil zeggen als diegene, die ons inzicht het meeste kan verdiepen. Dat impliceert dat de verklaringen, de continuïteiten, die door de geschiedschrijving onder indruk van de bebloede afdrukken van het Derde Rijk alsmaar zijn gezocht — en

natuurlijk gevonden — vandaag niet meer voldoen omdat wij nieuwe ervaringen met andere regimes moeten verdiskontereren.

Dat is overigens slechts zeer gedeeltelijk het vertrekpunt van G. Barraclough in zijn artikelen over de recente historiografie van Duitsland in de New York Times²). Hij heeft gelijk, dat de geschiedschrijving aan een revisie toe is omdat zij uitging van eenzijdige concepties en vandaag niet altijd meer relevante vraagstellingen. Alleen lijkt het me wet onbillijk om die vraagstellingen ook *verkeerd* te noemen; waarbij Barraclough speciaal de zogenaamde "liberale" geschiedschrijving op het oog heeft. "Verkeerde" vragen — te weten naar de ideeën, naar constitutionele kwesties, naar de buitenlandse politiek, naar de rol van de belangrijke persoonlijkheden, naar de houding van de kulturele elite, de "mandarijnen" — die nu door "juiste" vragen dienen te worden vervangen om ook het juiste antwoord te krijgen! Die juiste vragen — daaronder verstaat Barraclough dan de vraag naar de sociale spanningen, naar de invloed van conjuncturen, naar het leven en denken van de Duitse massa, "the great unknown", waarvoor een uitgebreid kwantitatief statistisch onderzoek nodig is. Kortom, dezelfde vragen, die historici vandaag luidkeels overal en met betrekking tot alles willen stellen. Ik wil het nut van deze nieuwe vragen niet ontkennen, al heb ik mijn twijfels of ze a. volledig uitvoerbaar zijn en b. ooit tot die resultaten zullen leiden, die men er blijkbaar van verwacht, als we het driftige enthousiasme gadeslaan, waarmee sommigen, ook in Nederland, de hele geschiedenis door de computer willen halen. Het is trouwens altijd eenvoudiger om kwantitatief onderzoek te roepen dan zelf jaar in jaar uit die honderden gegevens te verzamelen, te aderen, te multipliceren en inderdaad de zandkorrels aan Kleios zolen te tellen en af te borstelen.

Maar in elk geval zullen we met deze vragen eveneens weer zeer speciale antwoorden krijgen, die bepaald zijn door onze aprioris en onze eigen situatie, onze eigen intenties. Daar is niets tegen. Bovendien is het onvermijdelijk. Alleen moeten we niet denken, daarbij kwalitatief zo veel hoger te staan dan de liberale historici, waar ook Barraclough wat meewarig mee omspringt.

Waar het mij nu echter allereerst om gaat, dat is de zoeven aangestipte kwestie van de continuïteit en daarmee quasi-gedetermineerdheid van de Duitse geschiedenis. Onder de indruk van het Derde Rijk werd een scheidslijn getrokken tussen Europa en Duitsland en de Duitse geschiedenis werd herschreven sub specie Adolphi. De wortels van het nazisme werden automatisch in de Duitse geschiedenis, in het Duitse verleden gezocht. De behoefte aan een verklaring werkte het beklemtonen van die continuïteit in de hand. De *continuïteit* en even belangrijk de *uniciteit* van de Duitse ontwikkeling. Ook de begrippen *uniek* of *uitzonderlijk* en *normaal* bestaan bij de gratie van elkaar en wat over continuïteit en discontinuïteit is gezegd, geldt hier evenzeer. Of een land als uniek of als normaal, althans min of meer representatief, wordt bestempeld hangt af van de richting waarin de historicus zoekt en van zijn vraagstelling. Nam men nu aan dat Duitsland zich tot 1935 niet wezenlijk onderscheiden had van andere Europese landen, dan volgde daaruit in eerste instantie dat het Nationaalsocialisme een onverklaarbare breuk betekende. Ging men echter ervan uit, dat Duitsland reeds lang een eigen weg had bewandeld, dan leek de verklaring iets gemakkelijker. Continuïteit en uniciteit hingen dus samen en we hebben in de jaren na de tweede wereldoorlog allen in extenso kunnen lezen over de verre embryonale kiemen van het duivelszaad, dat na 1933 in volle bloei is ontloken.

Ik breng enkele van die kiemen in herinnering: de religieuze scheuring ten gevolge van de Reformatie, met het gevolg dat de kerk, het christendom als unificerende natievormende kracht wegviel. Het nationale bewustzijn, dat in Duitsland evenals elders in West-Europa tegen het einde van de 18e eeuw ontstond, kreeg zo van meet af aan een sterker pagane inslag. Het nationalisme, dat overal een pseudo-religieuze functie vervulde, werd voor het Duitse gemoed daarom een nog onmisbaarder houvast dan bv. voor het Franse, omdat de Fransen zich één voelden in een gemeenzaam nationaal-katholiek verleden. Luther zelf, die met zijn kultus van de "Innerlichkeit" en met zijn onderwerping aan het wereldse gezag dat quiëtisme in de wereld hielp, dat Duitsers ertoe bracht om persoonlijk of kulturele zaken scherp te scheiden van politieke, met het gevolg dat zij minder gingen steigeren tegen hun rol als onderdaan, ook toen zich een economisch actieve burgerij ontwikkelde, dan de bureu. En niet te vergeten het militarisme, de invloed van Frederiks monarchie met de heilige drievuldigheid koning, leger en bureaucratie; of, zoals Constantin Frantz het een eeuw later bitter zou formuleren, de drie pijlers van de Pruisische staat: kavallerie, infanterie en artillerie.³⁾ En dan was er de Duitse Romantiek met haar conservatieve maatschappijleer, waardoor het ontluikende nationale besef van de kulturele burgerlijke elite tevens een antirationalistische feodaal-aristokratische kleur meekreeg, met als specifieke toegift de staatsverafgoding van de late Hegel, die een hele generatie van intellectuelen en filosofen vormde. Ook dit versterkte de neiging om te berusten en in de oude bovenlagen de natuurlijke en legitieme leiders te zien. Bemoeienis met de politiek gold als aanmatiging, hetgeen zelfs in Goethes rijmpje "Bürgerpflicht" uit 1832, zeer kort voor zijn dood geschreven, tot uitdrukking kwam:

"Ein jeder kehre vor seiner Tür
und rein ist jedes Stadtquartier.
Ein jeder über sein' Lektion,
So wird es gut im Rate stohn".

De braafheid en gehoorzaamheid van de Duitse burgerij in haar puberteit, toen haar economische en kulturele emancipatie al aan de gang was en ergo de politieke zoals elders logisch had moeten volgen, wordt in de eerste helft van de vorige eeuw door vele ongeduldige progressieven gegispt. Men denke slechts aan Heine, die niet moe werd het Duitse quiëtisme te honen: "Was die Deutschen betrifft, so bedürfen sie weder der Freiheit noch der Gleichheit. Sie sind ein spekulatives Volk, Ideologen, Vor- und Nachdenker...". Terwijl de Engelsman van de vrijheid houdt als van zijn wettige echtgenote; plomp, eerlijk, nuchter, bereid haar te verdedigen en de Fransman als van zijn bruid; overspannen, sentimenteel, vurig, bereid zich voor haar te laten vierendelen... "der Deutsche liebt die Freiheit wie seine alte Grossmutter"⁴⁾. Met andere woorden: ze kan elk moment kreperen; jammer, maar wat wil je!

We hebben hier dus bepaald niet met een typering ex eventu, met een terugprojecteren door twintigste-eeuwse historici te maken, wanneer we de Duitse burgerij van ouds politiek zwak ontwikkeld noemen, althans zwakker dan de burgerij in de Westerse buurlanden. Hoe het dan verder ging is ook geen geheim; achttienachtenveertig, de eerste echte burgerlijke revolutie werd een fiasco en de natie ontving de begeerde eenheid later uit handen van de koningsgezinde autokraat Bismarck en het Pruisische leger; voor de Duitser alweer een bevestiging van de traditionele opvatting, dat alle zegen in deze wereld van boven komt. Bismarcks Rijk met zijn semi-monarchale structuur, waarin de oude aristokratische groepen, bovenal de Junkerkaste een onevenredig grote inbreng hielden,

bleek voorts een zeer geschikte broedplaats voor de "Untertanengeist". De burgerij immers nam het aristokratisch-feodale normen- en waardenstelsel over; ze vermocht nooit een sterk eigen burgerlijk normenpatroon te ontwikkelen. Ze leek op een volledig gedresseerd circuspaard, dat alleen nog op commando steigert en dat tenslotte ook zonder teugels en zweep gehoorzaamt. Ze berustte ook toen de industrialisatie Duitsland diepgaand veranderde; ze bleef de aristokratische ruiters dragen, ook toen die nauwelijks nog over de kracht beschikte om haar zijn wil op te leggen, wanneer ze werkelijk zijn juk had willen afwerpen. Dat Bismarcks stelsel de opkomst van een politiek-zelfbewuste en kritische burgerij verhinderd, althans zwaar belemmerd heeft, ook dat is geen ontdekking, die men tijdens en na het Derde Rijk deed. Het werd door scherpziende tijdgenoten bij herhaling vol zorg vastgesteld, waaronder een Mommsen en een Max Weber. Tussen deze berusting en zwakheid naar binnen en Duitslands toenemend agressief optreden naar buiten kon dan weer zonder veel goochelarij een samenhang worden gezien. Voor de abstinentie en het gebrek aan politieke invloed moest de Duitse burger zich wel schadeloos stellen door des te ferventer de eigen natie lief te hebben en de anti-groep, de vijand, het buitenland te haten. Er was zo door een heel samenspel van noodlottige ontwikkelingen en structurele eigenaardigheden een mentaliteit ontstaan met een ongewone bereidheid om leiderschap kritiekloos te aanvaarden, bevelen uit te voeren als ze maar de collectieve grootheid en macht ten goede kwamen; het eigen geweten ondergeschikt te maken aan het vertrouwen in de leiding. En zo werd ook verklaarbaar, dat een eerste experiment met een zuivere democratie volgens Westers patroon moest mislukken. Te meer, omdat die democratie tenslotte half opgelegd was door overwinnaars na een verloren oorlog en samenviel met het gevoel van frustratie en vernedering. Voeg daarbij de depressie, die het economische leven ontwrichtte en de rijpheid van een natie met deze traditie, met deze sociale en geestelijke structuur voor een maniakale demagoog en zijn beweging is aangetoond, althans geloofwaardig gemaakt.

Duitsland lijkt in deze versie op een soort gehypertrofeerde olifantenkoe, die generaties lang zwanger was geweest van het bruine kroost. Naast deze algemene grote lijnen, allemaal wijzend naar het Derde Rijk, die ik hier korthedshalve uiteraard wat gechargeerd heb getekend, waren er dan nog die talloze kleinere preludes en voorlopers van het nazidom, waar de geschiedschrijving zich na 1945 opwierp: de lange antisemitische traditie, de dweepzieke pangermaanse en grootduitse schreeuwelijken, voorts Vader Jahn, de Lagarde, Langbehn, Haeckel met zijn monisme . . . een legioen grotere en kleinere of zeer kleine makkers, die in hun eigen dagen dikwijls nog betrekkelijk onopgemerkt — althans voor buitenlandse ogen — het deeg hebben helpen kneden en voorbereiden. Er liep één grote anti-liberale en in wezen anti-demokratische stroom door heel de 19e eeuw, die achteraf een sterke continuïteit aan de Duitse ontwikkeling gaf; de meer aan de oppervlakte liggende wendingen of cesuren zoals 1848, 1862, 1871, 1890, 1914, 1918 ten spijt⁵). En niet alleen vertoonde de Duitse ontwikkeling in de diepte deze *continuïteit*, maar ten nauwste daarmee samenhangend ook een even in 't oog vallende *uitzonderlijkheid*. De scheidslijn leek bevestigd.

Doch omdat de geschiedenis hierbij als voorgeschiedenis werd benaderd en geanalyseerd, moesten al die facetten aan het oog ontsnappen, die niet voorgeschiedenis (nl. tot het Derde Rijk) waren, die echter — wie weet — weer als voorgeschiedenis tot een toekomstig democratisch Duits complex, dat een integraal deel van Europa uitmaakt, meer tot onze verbeelding spreken. Want de werkelijkheid van het verleden is altijd oneindig veel ruimer

dan het menselijke bevattingvermogen en het heeft iets zeer geruststellends en rechtvaardigs dat in beginsel ieder historisch oordeel over wat dan ook, voorlopig is.

Laten we ons allereerst eens de vraag voorleggen, of die continuïteit ook destijds door de tijdgenoten al zo werd gezien. Oudere liberalen, achtenveertigers ondergingen de tweede helft van de 19e eeuw als een verrassende wending. Wat zij als de natuurlijke ontwikkeling naar de eenheid beschouwden, werd verstoord en afgebogen. In het eenzame werk van Johannes Ziekursch⁶) uit de jaren twintig van onze eeuw verschijnt, in aansluiting aan die traditie, Bismarck nog als de grote spelontregelaar. En de monumentale Bismarckbiografie van Erich Eyck⁷) geeft datzelfde beeld. Dat de staatsman door zijn tijdgenoten in de kritieke fase van 1862 tot 1871 als avonturier en wildeman werd beschouwd, wiens politiek niet enkel roekeloos en irreëel maar bovenal in strijd met de "gezonde", "natuurlijk" ontwikkeling was, wordt door een vloed van getuigenissen van Duitse en niet-Duitse herkomst aangetoond⁸). Hij was voor de conservatieven de revolutionair, een tweede Napoleon, die met de boze geesten van het materialisme en nationalisme samenspon en voor de liberalen plus allen links van het liberalisme de aartsreactionair en de Junker par excellence; door Marx en Engels in 1862 grimmig begroet, omdat zijn katastrofale politiek de grote revolutie zou verhaasten. De eenheid wenkte decennia lang in de verte als de burcht van de heilige Graal, maar Bismarcks kromme weg was wel de meest ongeloofwaardige. Dit alles is niet nieuw maar het werd na '45 ietwat verwaarloosd. Wanneer na 1871 onder de indruk van het succes en de eenheid de Duitse burgerij overstag gaat en wanneer de historici in de komende halve eeuw naar de pen grijpen om dreunend de Bismarckiaanse oplossing als natuurlijk eind- en hoogtepunt te vieren, dan is de deterministische en finalistische opvattingen van de geschiedenis, die tevens de continuïteit naar voren haalt, troef op alle fronten⁹).

De achtenveertiger-traditie, die een andere toekomst voor ogen had gehad, stond op een laag pitje. Hoe men echter ook Bismarcks succes in die belangrijke fase wil verklaren, het gaat niet aan om die factoren te negeren, die *niet* uit de Duitse traditie, de zwakte van het liberalisme, het socio-economische bestel, kunnen worden afgeleid, zoals de internationale politieke constellatie, met name de houding van Frankrijk en Oostenrijk. Of de puur technische toevalligheden, zoals de toepassing van het "Zündnadelgewehr", die tot de superioriteit van het Pruisische leger bijdroegen. Bismarck zelf had herhaaldelijk evengoed als zijn tegenstanders het gevoel in het duister te mikken.

Eerste wereldoorlog en nederlaag dwongen nu tot een eerste vraagteken achter die continuïteitsoptiek, al hadden zich na de eeuwwisseling de critici meer en meer doen horen. Maar de gedachte aan een ontsporing — in de hoogstemming van de eenheid en het keizerrijk een soort laesio majestatis — de gedachte, dat het ook anders had gekund en had gemoeten kreeg in de tijd van Weimar weer een zekere legitimiteit zoals een boek als van Ziekursch bewijst — ofschoon hij zich stellig in oppositie tot de dominerende nationaal-conservatieve geschiedopvatting bevond. Het waren opposanten, links-liberalen, democraten, socialisten, de tegenstanders van het keizerrijk, die opnieuw de natuurlijke, ergo continuïteit aanvochten en die het terrein prepareerden voor de bekende voorstelling van het "andere Duitsland", dat in de nazitijd voor talloze slachtoffers van het regime en emigranten een soort plaatsvervangend vaderland in de wolken zou worden. Daarentegen cultiveerden de nationaal-conservatieven, die het terrein beheersten, de continuïteitsoptiek. Ja oorlog, nederlaag, november-revolutie en Versailles brachten pas volop die voorstelling van de uitzonderlijkheid van Duitsland, die uniciteitsgedachte

(supplement van de continuïteitsoptiek) tot bloei: Duitsland werd nu pas tegenover het Westen gesteld. Het grote conflict van 1914-1918 was — aan weerskanten trouwens — als een confrontatie van twee beginselen vertaald: Verlichting versus Romantiek, rationalisme en democratie versus irrationalisme en autokratie. En van hier uit werd een tegenstelling tussen Duitsland en het Westen ontworpen, die terug zou gaan tot de Romantiek¹⁰). Het waren figuren als Thomas Mann, Troeltsch, Alfred Weber, Meinecke, Natorp, Scheler, Spengler — een gemêleerd gezelschap van conservatieven tot gematigd liberalen — die er op wezen, dat Duitsland sedert de Verlichting een eigen weg had bewandeld¹¹). Bismarcks oplossing werd daarbij weer als de natuurlijke geïntegreerd. Deze voorstelling was echter overduidelijk een uitvloeisel van een constellatie, die rond 1914 was ontstaan en die vooral in de jaren twintig vigeerde. Toen stond de Duitse verliezer tegenover het Westen: Engeland en Frankrijk, met Amerika nu kortstondig als nieuwe derde. En nooit was West-Europa uiterlijk zo'n machtscentrum van de wereldpolitiek als tijdens en na Versailles; want Oostenrijk en Rusland waren weggevallen. De Sowjet-Unie werd tijdens het interbellum de grote paria. Maar het is duidelijk dat bij die uniciteitsvoorstelling een eigentijdse constellatie werd teruggeprojecteerd. "Het Westen" — als incarnatie van democratie, liberalisme, kortom van de Verlichtingstraditie — werd toen, na 1918 pas een begrip dat correspondeerde aan een politieke realiteit. In de 19e eeuw werden de Europese volkeren en tradities volgens heel andere criteria verdeeld. Katholieke landen tegenover protestantse of daaraan parallel lopend Latijns-Romaanse volkeren tegenover Germaanse. Pruisen-Duitsland was in die oudere conceptie geen zo uniek en eigen geheel, doch als familielid van Engeland, Skandinavië, Nederland onderscheidde het zich van Frankrijk, Spanje, Italië, de katholieke Habsburgse landen. Een motief, dat met name in de eerste helft van de eeuw telkens opduikt is het contrast tussen het Latijnse rigide centralisme en de Germaanse voorkeur voor federalisme en autonomie van de samenstellende delen van het geheel. Voor vele achteventigsters was Engeland het natuurlijk voorbeeld. "Germaanse vrijheid" tegenover "Latijns despotisme" was een vast stereotype. Bovendien werd de staat van dienst in Europa uitgemaakt door de Pentarchie en Duitsland vormde niet alleen geografisch maar ook politiek-kultureel een schakel tussen de Westelijke en de Oostelijke Grote twee. Pas de eerste wereldoorlog en zijn gevolgen brachten in dat Europa, waarin Duitsland noch kultureel, noch politiek, noch mentaal als uitzonderlijker, als unieker gold, dan elk van de anderen, ook de klad. Dat het vanouds als stamverwant germaans-protestants geldende Engeland in 1914 in het kamp van de vijanden was beland verklaart gedeeltelijk de bittere Brittenhaat tijdens de eerste Wereldoorlog, die veel feller oplaaide dan de Fransen- of Russenhaat, omdat die naties als natuurlijke vijanden golden. Englands vijandschap echter kreeg iets pervers, iets van verraad. Duitsers begroetten elkaar in de eerste tijd van de oorlog op straat in plaats van "Hallo, hoe gaat het?" met de woorden "Gott strafe England". "Jawohl, er tue es!" luidde het stereotype antwoord. Voorlopig deed Hij het echter niet. De Entente met Amerika op de achtergrond stond aan de wieg van dat begrip "het Westen", waarmee Duitsland als grote verliezer werd geconfronteerd. En op dat ogenblik ontdekte men dat de Duitse weg zich sedert de Romantiek van die der anderen had afgesplitst.

Die der anderen . . . de Westerse democratieën, die nu ineens onder één noemer werden gebracht (alle eeuwenlange diepgaande tegenstellingen tussen Frankrijk en Engeland ten spijt). Dit contrast, dat voor het eerst door Duitsers, literatoren, schrijvers, historici werd geponeerd met de bedoeling de uniciteit maar daarmee ook de eigen waarde en betekenis van Duitsland te onderlijnen, werd tijdens de tweede wereldoorlog ook door het buitenland overgenomen, maar dan met omgekeerde voortekens¹²). Die Duitse weg gold

nu als afwijking en aberratie. De Westerse democratieën fungeerden daarbij als norm, als de natuurlijke ontwikkeling.

Nu behoeven we maar een blik op Europa als geheel te werpen (om van andere werelddelen te zwijgen) om onmiddellijk te merken, dat de opkomst van een sterke politiek-bewuste burgerij, van industriële revolutie en parlementaire democratie in de 19e eeuw de grote uitzondering en niet de regel vormde. Vergeleken bij alle Zuid-Midden- en Oost-Europese landen en volkeren was Duitsland sterk "Westers", wanneer die term de bovengenoemde eigenaardigheden moet dekken. De oude feodale verhoudingen en het feodale waardenstelsel hadden er een veel grotere scheut burgerlijk-emancipatorisch denken meegekregen, waren er onnoemelijk veel dieper aangevreten door de liberale constitutionele idealen, dan in Spanje, de Habsburgse landen, Polen, de Balkan, Rusland enz. enz. Paradoxaal zou men kunnen formuleren dat het uitzonderlijke van Duitsland daarin bestond dat het nooit geheel die uitzonderlijke en geavanceerde maatschappijvorm had verwerkelijkt gelijk die paar West-Europese landen; het abnormale lag in zijn grotere normaliteit, dat wil zeggen, het sterker verworteld blijven in de agrarisch-feodale tradities en verhoudingen, die eeuwen lang de vertrouwde waren geweest en het tot in onze eeuw ook in tal van Europese landen nog gedeeltelijk bleven.

Nu werd deze voorstelling van de afwijking en van de continuïteit na 1945 vrijwel onmiddellijk bestreden voorzover daarbij het Nationaal-socialisme als een natuurlijke vrucht van oer-duitse teelt werd afgeschilderd. Hitler, niet als eindproduct maar, zoals Geyl het eens losjes formuleerde, als "speling der historie" . . . ¹³) het is een theorie, die na '45 vooral door de nationaal-conservatieve richting, door een Ritter en Rothfels werd begroet. Er vond zo een curieuze verspringing plaats: het waren nu de liberalen of de progressieven, die de hand diep in de boezem van het eigen Duitse verleden staken en daarbij een fatale continuïteit aan het licht trokken. Het waren de conservatieven, de geestelijke erfgenamen van de geschiedschrijvers, die Bismarcks oplossing als de natuurlijke en gepredestineerde hadden gevierd, die de discontinuïteit beklemtoonden, de breuk. Maar natuurlijk: een breuk niet in de 19e eeuw, doch in de twintigste, in 1933 of daaromtrent ¹⁴). Het Nationaal-socialisme werd hier uiteindelijk als een product van de moderne massastaat, ja massademocratie gedoodverfd, waarmee niet Lagarde, Bismarck, Hegel, Frederik de Grote maar de Verlichting, Rousseau met zijn dogma van de "Volonté Générale", de Franse revolutie, de plebiscitaire dictatuur als de verre voorlopers en voorbeelden opdoemden ¹⁵). En meer aan de oppervlakte: de vrede van Versailles, het reparatievraagstuk, de depressie, kortom factoren van externe oorsprong. Aan deze bestrijding van de continuïteitsvoorstelling kleefde echter de penetrante geur van de emotioneel-apologetische bedoeling. Terwijl zij het nazisme meer als betreurenswaardige dwaling en als inbreuk op de natuurlijke Duitse ontwikkeling afschilderden en het met name tegen de Pruisisch conservatieve traditie afzetten, onthulden deze auteurs door hun hele denkraam en uitdrukkingswijze eerder de onwil om de nationale traditie kritisch door te lichten, waarmee zij onvrijwillig als getuigen konden fungeren voor de theorie, dat het Nationaal-socialisme dankzij de traditionele nationalistische geboorneerdheid en angst voor het rode gevaar van de Duitse burgerman zo'n succes had kunnen boeken. Die geboorneerdheid en angst waren ook in het Duitsland van Adenauer nog niet uitgestorven. De mentale continuïteit leek dan ook hierdoor nog weer nieuw bevestigd te worden. Toen tegen het einde van de jaren vijftig de nevelen van de Koude Oorlog opgetrokken waren, die het Duitse vraagstuk in feite hadden verhuld, toen de Bondsrepubliek blaakte van

welvaart en ook van politieke betekenis, bleek tot veler verrassing, dat ondanks de formeel onberispelijk democratische staatsvorm (trouwens meer nog dan die van Weimar onder supervisie van de overwinnaars tot stand gekomen), de radikale "heropvoeding", zoals men die zich rijkelijk naïef hier en daar had gedacht, maar een zeer betrekkelijk succes had gehad; dat het Verleden allerminst dood en "bewältigt" was, ook al hadden radikale partijen dan geen kans gekregen, zoals tijdens de 1e Republiek. Figuren als Globke en Oberländer personificeerden in de ogen van het buitenland de continuïteit. Het geloof in een snelle en ingrijpende geestelijke katharsis, dat kennelijk aan Westelijke zijde aanwezig was geweest — want hoe anders die teleurstelling, die nieuwe argwaan, ook bij velen in Nederland omstreeks de late jaren vijftig, de vroege jaren zestig te verklaren? — dat geloof moet nogal onnozel worden genoemd. Alsof twaalf jaar totalitarisme als een verknoeiide pagina uit het boek van de historie kunnen worden gescheurd! Alsof al die duizenden en tienduizenden bestuursambtenaren, professoren, leraren, onderwijzers, officieren, schrijvers, journalisten, die het Derde Rijk met minder of meer overgave hadden gediend na 1945 allemaal hadden weggezuiverd kunnen worden. Alsof mensen, die de dertig veertig of vijftig gepasseerd waren ineens nieuwe gezichten hadden kunnen aantrekken! Dat werd pas geleidelijk aan in het afgelopen decennium anders, omdat toen in Duitsland zoals overal de jongere, naoorlogse generatie naar boven kwam. De factor van de generatie in de geschiedenis is van dikwijls onderschatte betekenis; een onderschatting, die er mee samenhangt, dat hij zo moeilijk grijpbaar en preciseerbaar is. In feite vindt immers voortdurend penetratie van de jongere generatie, wegschrompelen van de oude plaats. Stereotyp heet het bij de dood van een bekend personage weliswaar "Met hem is de laatste heengegaan van de generatie der grote dirigenten, leeuwentemmers, oorlogsleiders, balletdansers . . ." doch altijd blijkt er dan weer enkele jaren later een nog latere laatste te zijn heengegaan. De aflossing is dus permanent. Alle belang dat aan traditie, overlevering, milieu toekomt echter ten spijt: er blijft een diepe loopgraaf tussen datgene wat men slechts uit verhalen en berichten kent en wat men zelf bewust heeft meegemaakt. Niet een of andere "reeducation" of een geestelijke katharsis bewerkstelligt, dat er nieuwe gezichten komen maar Vader Chronos. Ingrijpende gebeurtenissen, katastrofes, omwentelingen brengen bovendien in die continuïteit van de generatiewisseling, een zekere geleding aan: het verschil qua levensgevoel bv. tussen de jaargang-vijfendertig en de jaargang-vijfenveertig is groter dan tussen de laatste en de jaargang-vijfenvijftig; die beiden oorlog, bezetting, nazisme slechts uit verhalen kennen.

En overduidelijk speelt de generatie-factor ook een rol bij ons onderwerp. Niet het Derde Rijk was in de late jaren zestig langer de geheime spil van historische denken, maar de koude oorlog, de dekolonisatie, Vietnam; hetgeen met zich mee bracht, dat niet Duitsland maar heel het Westerse stelsel en bovenal het kapitalisme aan hernieuwde kritiek en zelfkritiek werden onderworpen. De vraagstelling waarom het nazisme in Duitsland mogelijk was verschoof zoals bekend naar de vraagstelling waarom het überhaupt mogelijk was; in het Westen, binnen de kapitalistisch-burgerlijke ordening. De scheidslijn tussen Duitsland en de anderen vervaagde zienderogen. Oorlogsmisdaden, geweld, agressie, martelingen werden minder en minder onwillekeurig speciaal met het hakenkruis geassocieerd. Ook andere regimes, andere naties bleken er voortreffelijk weg mee te weten. Ik wil hier niet verder ingaan op de fascisme-problematiek als zodanig, waar een andere lezing voor is gereserveerd. Ik wil uitsluitend er aan herinneren, dat sedert een aantal jaren het fascisme bovenal als internationaal verschijnsel in de aandacht staat, waarbij het nationaal-socialisme als de weliswaar meest extreme en ontegenzeggelijk

Duitse variant toch meer onderdeel vormt van de ruimere vraagstelling. Hierbij wordt het fascisme meer en meer als crisis-symptoom gezien, van een snel veranderende maatschappij. Barrington Moore ¹⁵) onderscheidt drie wegen, die van een agrarisch-feodale naar een industrieel-technologische samenleving leiden. Duitsland, Italië en Japan noemt hij voorbeelden van een revolutie van boven, bewerkstelligd door een krachtige feodale elite, waardoor in een crisissituatie een rechtse dictatuur ontstond. Gedeeltelijk dus een bevestiging van de bekende oudere theorie over de zwakte van de liberaal-burgerlijke traditie in Duitsland. Met die accentverschuiving echter dat die zwakte niet zo'n uitsluitend Duits fenomeen was. De politicoloog Reinhard Kühnl ¹⁶) behoort tot de exponenten van de neo-marxistische benadering, voor die het fascisme een gevolg is van de crisis waarin het burgerlijk-kapitalistische stelsel kwam te verkeren. Wanneer het wel in Duitsland en Italië en niet het Westen aan de macht kon komen dan, aldus Kühnl, lag dat echter minder aan de zwakte van een burgerlijk-liberale of democratische traditie dan aan de omstandigheid, dat de anderen in het succesvolle moderne imperialisme een uitlaatklep voor de spanningen van de geïndustrialiseerde samenleving hadden gevonden die voor de Duitsers en ook Italianen nu juist o.a. ten gevolge van de eerste wereldoorlog, was dichtgestopt. Fascisme dus als surrogaat voor modern imperialisme. En men kon zonder veel moeite ook Japan hierbij betrekken, waar een expansieve imperialistische politiek al gauw op de oudere machtsposities van het Westen en Amerika stootte, hetgeen een interne radikaliserende tot gevolg had. Men zou het zo ook nog ietwat anders kunnen formuleren en het fascisme — het Duitse en Italiaanse evengoed als de Japans-Aziatische variant — beschouwen als een radicale vorm van modern imperialisme: als de poging van een daartoe in totalitaire anti-liberale geest gereformeerde samenleving en staatsvorm om de geblokkeerde weg tot imperialistische expansie open te breken. Een expansie, die zich in het Duitse geval vooral op Midden- en Oost-Europa, in het Italiaanse op de Middellandse zee, in het Japanse op China en Zuid-Oost Azië richtte. Het curieuze van deze theorie — ik heb Kühnls redenering bewust even wat verder doorgevoerd — is nu echter, dat ineens ook het communisme als zo'n surrogaat voor modern imperialisme verschijnt. Was de overwinning van het bolsjewisme in Rusland niet ook een gevolg van het feit, dat de weg tot imperialistische expansie geblokkeerd en de oorlog verloren was? en was het resultaat niet eveneens een in totalitaire anti-liberale zin gereformeerde samenleving, die onder Stalin die weg weer openbrak?

Het industrialisatieproces en de crisis van de burgerlijk-liberale samenleving ten gevolge van de wel onvermijdelijke spanningen van dit proces . . . dat zijn de belangrijkste uitgangspunten van de recente geschiedschrijving ook, maar niet uitsluitend (!) met betrekking tot het fascisme. Voor onze vraag naar continuïteit en discontinuïteit in de Duitse geschiedenis (samenhangend weer met de vraag naar de uniciteit) vloeien daaruit enkele nieuwe gezichtspunten voort en het is wenselijk die ter afsluiting te omlijnen:

Hoe groter de afgeslotenheid van een natie, des te gemakkelijker zal het zijn om de continuïteit in de ontwikkeling bloot te leggen, omdat verschuivingen en veranderingen endogeen kunnen worden verklaard. Voor Duitsland geldt (evenals voor de meeste Europese landen) dat de afgeslotenheid gedurende de 19e eeuw echter steeds meer verdween: de verbetering van de communicatie, die een uitbreiding van handelsrelaties met zich meebracht, de spoorwegen, het feit, dat de gegoede bovenlagen meer en verder konden reizen, vergrootten de relaties. Toch was tot ver voorbij het midden van de eeuw de geografische afstand tot het buitenland en daarmee ook de kulturele vrij aanzienlijk.

Doch dit gold ook voor Duitsland intern. Om de verschillen en afstanden tussen Noord en Zuid, tussen het protestantse en het katholieke deel, tussen het sterker verstedelijkte liberale Westen en het agrarische Oosten, om al deze tegenstellingen, die aan het Duitse complex dat bonte karakter verleenden — zoals Michelet het uitdrukte: "vaste, vague, flottante et féconde comme son dieu, le Protée du panthéisme" — om dit alles onder het dak te brengen van "de" Duitse geschiedenis of "de" Duitse ontwikkeling — uitgaande van Bismarcks rijk en wat volgde — houdt het bekende gevaar in, dat het gevolg gemakshalve ook meteen tot oorzaak wordt bestempeld; dat de gemeenschappelijke trekken, die er natuurlijk ook waren, als de bepalende ontwikkelingstrend worden opgevat. Kan ten aanzien van Baden, het Rijnland, Hamburg, Bremen zonder knippen van een zwakke liberale traditie, van een te weinig zelfbewuste burgerij worden gesproken? Waren deze territoria in cultureel en sociaal-economisch opzicht niet geavanceerder dan bv. Nederland omstreeks die eerste eeuwenhelft? Er waren voor dat hele Duitse complex verschillende toekomstmogelijkheden; de Bismarckiaanse werd aanvankelijk bepaald niet als de meest logische en natuurlijke gezien ¹⁷). Dit kwam pas met het succes. Niet culturele en geestelijke tradities maar de machtsfactor gaf de doorslag, met het gevolg dat bepaalde lijnen werden gecontinueerd, andere afgebroken. Maar juist in de periode van de betrekkelijke afgeslotenheid en introversie was er een pluraliteit van tradities, die in de latere optiek gemakkelijk werden verdrongen. Te spreken van een Duits-Westerse tegenstelling is voor deze periode een anachronisme.

Dat is het eerste. Het tweede is, dat juist toen de staatkundige eenheid er kwam, toen al die diverse stromen en stroompjes uit Noord, Zuid, West en Oost zich tot die machtige eenheidsstroom konden verenigen, de afgeslotenheid jegens het buitenland eveneens verdween. De decennia na de "Gründung" brachten de eerste industriële revolutie, die ook de Duitse samenleving omploegde en tevens afhankelijker maakte van het internationale bestel. Een eerste proeve was al de grote werelddepressie van 1873 tot ca. 1895. Hans-Ulrich Wehler heeft in zijn opmerkelijk boek over Bismarck en het Imperialisme er op gewezen: de sociale spanningen en bovenal de benauwdheid voor die spanningen en de onzekerheid ten gevolge van de depressie, de subjectieve reacties dus, dreven Duitsland het pad van het kolonialisme op ¹⁸). Helmuth Böhme ¹⁹) en Hans Rosenberg ²⁰) hebben de interne uitwerkingen van industrialisatie en depressie bestudeerd en Böhmes hoofdthese heeft inmiddels algemene bekendheid gekregen, zoals ook uit Barracloughs beschouwing blijkt: rond 1878/79 ziet Böhme (en Barraclough in zijn manie om alle oude cesuren door nieuwe te vervangen met hem) een belangrijke wending; het pact tussen industriemagnaten en grootgrondbezitters, tussen de nieuwe burgerlijke toplaag en de feodale jonkers kwam toen onder invloed van de depressie tot stand en bepaalde de structuur van het nieuwe rijk tot 1914. Barraclough spreekt zelfs van een grote Contra-revolutie, die toen inzette en tot 1944 — het jaar van de mislukte "conservatieve" staatsgreep tegen Hitler — duurde. Nu komt een dergelijke indeling er op neer, dat men oude discutabele indelingen door nieuwe even discutabele gaat vervangen. Het is absurd om te doen alsof de eenwording in 1871 maar een oppervlakkige betekenis had. Dat socio-economische factoren, depressies, conjunctuurschommelingen a priori een betere en diepere verklaring voor de ontwikkeling bieden dan staatkundige heeft wel vandaag iets van een heilig dogma voor velen, maar verraadt juist daardoor alweer het tijdgebonden uitgangspunt: de neiging om onze huidige problematiek en ons denkraam, dat van de technologische maatschappij afhankelijk is, automatisch het voorgeslacht in de schoenen te schuiven. De eenwording van 1871 was subjectief voor alle tijdgenoten een

absoluut overschaduwend gebeuren en de staatkundige eenheid maakte objectief juist die economische ontwikkelingen en omwentelingen mogelijk, bespoedigde ze althans, waar Wehler, Böhme en talrijke recente studies zo veel aandacht aan besteden ²¹). Doch ook wanneer we van de modieuze overdrijvingen of overaccentueringen afzien: dat het industrialisatieproces — een internationaal europees fenomeen — in de decennia tussen 1870 en 1890 of 1900 de Duitse samenleving diepgaand veranderd heeft, dat deze afhankelijker werd van het internationale bestel; dat er een nieuw geslacht opgroeide, niet enkel bepaald door de endogene tradities en waardenstelsels maar ook door die industrialisatie, verstedelijking en intellectualisering van de samenleving dat allemaal dwingt ons om die bekende voorstelling van een Duitse afwijking sedert de Romantiek of daaromtrent sterk te relativeren; het dwingt ons meer op het niet-duitse en universele in die Duitse geschiedenis na de eenwording te letten, op de belangrijke exogene impulsen, die ter verklaring van wat zich op dat territorium tussen "Maas en Memel, Etsch en Belt" sedert 1871 heeft afgespeeld in toenemende mate kunnen bijdragen naast de overbekende endogene factoren. Het Duitsland van Wilhelm, dat Duitsland van potente industriemagnaten, sabelkletterende luitenants, van een prestatie- en prestige-hongerige burgerij, geperst in het keurslijf van de Victoriaanse moraal onderscheidde zich van het Duitsland uit de vorige eeuw, het land van de "dichters en denkers", dat eens Mme de Staël geprezen en later Heine en Börne bespot hadden als één wereld van de andere. De oude Bismarck zelf, die nog door dat pre-industriële Duitsland was gevormd, bracht dat onder woorden bij een bezoek aan het moderne Hamburg: "Eine andere Welt, eine neue Welt!" ²²) Het Duitsland van Wilhelm onderscheidde zich dan weer nauwelijks minder van het Duitsland van Adolf vijftig jaar later, waar wereldoorlog, inflatie en depressie diepe littekens in het zelfbewustzijn hadden achtergelaten, waar de sluizen binnen de oude sociale hiërarchie waren opengegaan — *Schönbaum* ²³) heeft daar terecht de nadruk opgelegd — waar boven de ruïnes van oude normen, boven de leegte en stuurlaai van de middenklassen de monolietische bruine heilsstaat verrees; een massief mausoleum boven een grote poel. En dit Duitsland van de gebalde vuist en de gemolesteerde stembanden en van de lust tot terreur onderscheidt zich weer hemelsbreed van het huidige of beter de beide huidige Duitslanden. Het Derde Rijk en de tweede industriële revolutie hebben een nog veel ingrijpender verandering gebracht in de Duitse samenleving, daar is op gewezen door *Alfred Grosser, Dahrendorf, Grunberger, Golo Mann* ²⁴) en anderen. De Duitser van 1974 heeft vermoedelijk meer gemeen met de Nederlander van 1974 dan met zijn landgenoot uit 1934. En die had — bij alle verschillen — evenveel of meer gemeen met de contemporaine Nederlander, Fransman, Engelsman dan met de Duitser uit de jaren van de *Gründung*. Die metamorfoses uitsluitend af te leiden uit universele transnationale fenomenen zoals industrialisatie, verstedelijking, crisis van de burgerlijke samenleving, crisis van het kapitalisme, opkomst van de technologische consumptiemaatschappij gaat niet aan. De verschillen tussen Duitsland en zijn burens blijven dan immer onbegrijpelijk. Maar die metamorfoses uitsluitend aan de endogene factoren — Romantiek minder krachtige burgerij, pre-industrieel waardenpatroon, revolutie van boven — in de schoenen te schuiven, om in datgene, waarin Duitsland *verschilt* van zijn burens het *agens* van zijn ontwikkeling, de onderliggende continuïteit te zien, is even willekeurig en ontoereikend.

De neo-marxistische benadering heeft de verdienste dat de Duitse ontwikkeling weer meer ingepast wordt in de Europese, dat op die transnationale krachten alle aandacht valt. Daartegenover dreigt zij wel het beeld van een endogene Duitse continuïteit en

semi-gedetermineerdheid te vervangen door dat van een Westers-kapitalistische. Hier wordt een nieuwe discutabele causaliteit aangenomen, waarbij bepaalde universele agentia — de rationalisatie en intellectualisatie van de wereld, de emancipatie van de massas, de opkomst van het specialistendom, dat nieuwe elites schiep en tevens nieuwe communicatiestoringen dwars door en binnen één en dezelfde samenleving — aan het oog ontsnappen. Agentia, die niet zo maar uit het Wester-kapitalistische stelsel afgeleid kunnen worden. De diepe verwantschap tussen alle totalitaire systemen — in de jaren van de koude oorlog een geliefkoosd thema — dreigt momenteel van de weeromstuit als volslagen onbelangrijk, zo niet onwaar onder tafel te worden geschoven. Niet alleen het fascisme maar heel het totalitarisme is een antwoord op een modernisatie en een afbraak van oude patronen en wanneer we, tot op zekere hoogte, met Kühnl kunnen vaststellen, dat het Westen dankzij het moderne imperialisme geen behoefte had aan het fascisme dan moeten we ook in andere richting kijken: waar een Stalin was, was een Hitler eveneens volmaakt overbodig. Men moet echter in vrijheid zijn opgegroeid om de vrijheid te vergeten.

Naast het door Barraclough bepleite onderzoek naar sociale tegenstellingen, naar de massas in Duitsland, is vooral een synchrone benadering zinvol: een vergelijking van elites en massas maar ook van stelsels in één bepaalde fase, in één decennium zelfs. Toegegeven: aan deze benadering ligt ook een a priori ten grondslag: de veronderstelling dat elk geslacht door gemeenschappelijke ideeën, stereotypen, taboes, attitudes, ervaringen wordt gekarakteriseerd, die het iets gemeenzaams verlenen, *naast* en *boven* het door tradities bepaalde. Doch het is een veronderstelling, die in het tijdperk, waarin de naties over de gehele aardbol elkaar hun adem dagelijks van naderbij op onverwachte wijze in het gezicht blazen, heilzame inzichten kan verschaffen en die daarnaast nieuwe nog onbekende velden uit het verleden zichtbaar kan maken. Wat Duitsland aangaat zou de vraag momenteel dan ook kunnen luiden: hoe Duits was Duitsland eigenlijk? Nadat we, ook in Nederland, een generatie lang alsmaar hebben geconstateerd, dat het zo uitermate Duits was.

NOTEN

- 1) Over dit vraagstuk zie o.a. *Arthur C. Danto*, *Analytical Philosophy of History* (Cambridge U.Pr.1968); *David Hackett Fischer*, *Historians' Fallacies* (New York 1970)
- 2) *G. Barraclough*, *Mandarins and Nazis* (New York Times 19 Oct., 2 en 16 Nov.1972) B. geeft een uitvoerig kritisch overzicht over de recente Duitse literatuur m.b.t. het Derde Rijk.
- 3) *Constantin Frantz*, *Das neue Deutschland beleuchtet in Briefen an einen preussischen Staatsmann* (Leipzig 1971)
- 4) *Englische Fragmente* (H. Heines *Gesammelte Werke*, ed.W.Bölsche, dl. III p. 384)
- 5) Vgl. *Fritz Stern*, *The Failure of Illiberalism* (London 1972) Een goed voorbeeld van die uitgesproken continuïteitsoptiek is *Hans Kohn*, *The Mind of Germany* (New York 1960)
- 6) *Johannes Ziekursch*, *Politische Geschichte des neuen Kaiserreiches* (Frankfurt 1925-1927)
- 7) *Erich Eyck*, *Bismarck, Leben u. Werk* (Zürich 1941)
- 8) Vgl. *Hermann von der Dunk*, *Die Niederlande und Reichsgründung* (in: *Europa und die Einheit Deutschlands*, ed. Walther Hofer, Köln 1971) p. 100 vlg.
- 9) Vgl. o.a. *J.C. Boogman*, *Beschouwingen over Bismarck* (TvG 1952)
- 10) Vgl. *H.W. von der Dunk*, *De Duitse eenheid herdacht 1871-1971* (TvG 1973) pp. 558
- 11) Van de talloze publicaties aan dit onderwerp gewijd verdient *Friedrich Meinecke*, *Die Entstehung des Historismus* (Meinecke Werke III ed. C. Hinrichs, München 1959) 2e editie 1939, met name te worden genoemd als het belangrijkste en meest omvattende opus, waarin de afwijkingstheorie, doch nog duidelijk met voor Duitsland positieve voortekens, een monumentale vorm heeft aangenomen.
- 12) Ik denk hier o.a. aan *A.J.P. Taylor*, *The course of German History* (London 1945) en *E. Vermeil* *L'Allemagne contemporaine, sociale, politique et culturelle* (Paris 1953). Zie ook *von der Dunk*, *Duitse eenheid etc.*

- 13) *P. Geyl*, Duitse en Italiaanse figuren p. 82. Zie ook: "Een speling der historie?" (Ingezonden brief NRC 20-3-1962. In: *Figuren en Problemen* dl. 2, pp. 35)
- 14) De felle en omvangrijke controverse, die n.a.v. *Fritz Fischer*, *Griff nach der Weltmacht* (Düsseldorf 1961) jaren lang in het kamp van de West-duitsche historicie woedde, hangt ook met deze kwestie samen. Doordat Fischer (opnieuw) in de Duitse politiek voor en tijdens de eerste Wereldoorlog een doelbewust expansionisme bloot legde, werd de kritische links-liberale continuïteitspolitiek versterkt. Het verschil tussen een Bethmann Hollweg c.s. en de nazis, tussen 1914 en 1939 schrompelde daarbij, althans wat de buitenlandse politiek aangaat, ineen. Geen wonder dan ook, dat het de nationaal-conservatieven, voorop Gerhard Ritter waren, die Fischer met grote heftigheid attackeerden. Ook in het geruchtmakende boek van *A.J.P. Taylor*, *Origins of the second world war*, dat in hetzelfde jaar verscheen als Fischers werk, vibreert deze fundamentele kwestie mee. Taylor — uiterlijk eerder Fischers antipode, want hij relateert Duitslands schuld aan wereldoorlog twee juist zoals Fischer die m.b.t. wereldoorlog een accentueert — beklemtoont toch au fond de continuïteit, wanneer hij Hitlers expansiepolitiek als een erfenis van Weimar en het keizerrijk voorstelt.
- 15) *Barrington Moore Jr.*, *Social origins of dictatorship and democracy* (New York 1966)
- 16) *Reinhard Kühnl*, *Formen bürgerlicher Herrschaft* (Hamburg 1974)
- 17) Zie o.a. *Lothar Gall*, *Der Liberalismus als regierende Partei* (Wiesbaden 1968) en *Nicholas M. Hope*, *The alternatives to German Unification* (Wiesbaden 1973)
- 18) *Hans-Ulrich Wehler*, *Bismarck und der Imperialismus* (Köln 1969)
- 19) *Helmuth Böhme*, *Deutschlands Weg zur Grossmacht* (Köln 1966)
- 20) *Hans Rosenberg*, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (Berlin 1967)
- 21) Hierbij moet natuurlijk aangetekend worden, dat de Zollverein op zijn beurt weer het economische kader had geschapen, waardoor de Bismarckiaanse klein-Duitse oplossing van 1871 geprepareerd werd. De banaliteit van de constatering, dat socio-economische en staatkundig-politieke factoren elkaar wederzijds beïnvloedden, dat er een constante interdependentie was, mag er niet toe leiden om het heil dan toch maar in een feitelijk wat gratuite optatie voor de eersten als de meest essentiële factoren te zoeken. Of nog beter: wanneer men ervoor opteert, dient men het gratuit van die keuze nooit uit het oog te verliezen.
- 22) Deze herinnering is opgehaald door *Wilhelm II*, *Ereignisse und Gestalten* (Leipzig 1922) p.5.
- 23) *D. Schönbaum*, *Hitlers social revolution* (London 1967)
- 24) *Alfred Grosser*, *Germany in our time* (1971, Praeger Paperback);
Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (1967)
Richard Grunberger, *The Twelve-Year Reich* (1972)
Golo Mann, *The History of Germany since 1789* (London 1968)

STELLINGEN

1. De conceptie van een tegenstelling tussen Duitsland en "Het Westen" is pas in onze eeuw opgekomen ten gevolge van een nieuwe politieke constellatie en beantwoordde niet aan de voorstellingen en verhoudingen in de vorige eeuw.
2. Die voorstelling leidde tot een overaccentuering van de continuïteit en uniciteit van de Duitse geschiedenis. Die voorstelling werd aanvankelijk door conservatieven of conservatief-liberalen verkondigd als uitvloeisel van het nationale missiegevoel. Tijdens en na het Derde Rijk werd zij overgenomen door de critici met negatieve voortekens.
3. De recente belangstelling voor universele verschijnselen als het industrialisatieproces, de internationale conjuncturen, het fascisme als internationaal fenomeen, leidt tot een hernieuwde inpassing van de Duitse in de Europese geschiedenis, die het oog scherpt voor de externe invloeden en de discontinuïteit in de ontwikkeling.
4. Het belang hiervan is, dat we opnieuw gedwongen worden het meestal volstrekt gratuite karakter van historische verklaringen onder ogen te zien.
5. Het jaar 1871 dient als mijlpaal van overweldigende betekenis te worden gehandhaafd (in weerwil van andere suggesties) omdat:
 - a. de eenwording door de tijdgenoten als keerpunt werd ondergaan, ergo subjectief de betekenis van een mijlpaal had, die het gehele perspectief veranderde en

- b. omdat de eenheid juist het industrialisatieproces met alle sociale, mentale en economische gevolgen bevorderde en versnelde, ergo vanuit de vandaag populaire socio-economische optiek ook objectief de betekenis van een katalysator had.
6. De afhankelijkheid van het internationale bestel groeide juist in de decennia na de eenwording, zodat de autochtone factoren, de Duitse traditie en innerlijke continuïteit ter verklaring van de ontwikkeling minder bijdragen dan in de periode vóór de eenheid, toen die traditie en die factoren echter ook een grotere pluriformiteit vertoonden.
 7. Daarom kunnen de grote wendingen en verschuivingen in de fase 1861-1871; rond 1878/79; door en na de eerste wereldoorlog; door het nazisme; door de tweede industriële revolutie in de jaren vijftig, minder uitsluitend uit de Duitse geschiedenis worden verklaard, dan een door Hitler gebiologeerde geschiedschrijving lange tijd heeft gedaan.
 8. De naoorlogse ontwikkelingen en conflicten met alle daaraan verbonden gewelddaden en onmenselijkheden dwingen ons bovendien in Duitsland meer de variant van een universele thematiek dan een fenomeen sui generis te zien.
 9. Historici dienen bij de bestudering van nationale geschiedenis te bedenken dat een Duitser uit 1974 veel meer gemeen heeft met een Nederlander uit 1974 dan met een Duitser uit 1930, die op zijn beurt weer meer leek op de Nederlander van 1930 dan op een Duitser van 1860.

Mijn onderwerp is "Het nationaal-socialisme en de Duitse samenleving", niet "Het nationaal-socialisme en het Duitse volk". Ook zal ik niet primair ingaan op de grote en klemmende vragen: Hoe is het mogelijk geweest? Waarom is het Duitsland van na 1918 en na 1933 op Auschwitz uitgelopen? Zelfs wanneer ik daar iets zinnigs over zou kunnen zeggen, zou ik meer dan drie kwartier tot mijn beschikking moeten hebben. Vandaar dat ik mij voorlopig beperk tot de Duitse samenleving als het kader waarbinnen een en ander zich heeft afgespeeld.

In mijn eerste twee stellingen heb ik het modewoord "structuur" gebruikt, waar ik eigenlijk een beetje huiverig voor ben. Een structuur is geen noodlot waardoor alles wordt gedetermineerd, en bijgevolg ook geen toverformule waarmee alles kan worden verklaard. Binnen een bepaalde structuur is nog allerlei mogelijk, dat er niet direct uit kan worden afgeleid: een in de combinatie van zijn eigenschappen unieke figuur als Hitler, individuele beslissingen, allerlei toevalligheden. En dan zijn er nog de inwerkingen van buiten af.

De vraag naar het "Waarom?" moet ik dus, het zij nogmaals gezegd, laten rusten, ook al stelt Barraclough die met nadruk aan de orde. Een van de tegenstrijdigheden in het betoog van deze geleerde is overigens, dat hij even verderop de oorsprong en het ontstaan van het nationaal-socialisme momenteel minder belangrijk acht dan de invloed die het heeft gehad. Over deze beide aspecten zal ik wél het een en ander zeggen: de verhouding van de structuur van de Duitse samenleving en de opkomst van het nationaal-socialisme, en de verandering die die structuur heeft ondergaan onder invloed van de nazi-beweging en het nazi-regime. Misschien komt er dan toch iets van een verklaring en in elk geval een verheldering te voorschijn.

Eén van de kenmerken van het tweede Duitse keizerrijk is, dat het minstens evenzeer een standenmaatschappij was als een klassenmaatschappij. Daarbij moet men niet alleen denken aan de invloedrijke positie van de adel en de jonkers en eventueel het monopoliekapitaal, maar vooral ook aan de positie van wat dan wel het Bildungsbürgertum wordt genoemd. Dit Bildungsbürgertum speelde niet alleen een belangrijke rol bij het onderwijs, met name aan de universiteiten, maar ook in de bureaucratie, het bestuur en de rechtspraak. De Duitse samenleving van voor 1918 was een echte diploma-samenleving, waarin de maatschappelijke carrière en het maatschappelijk aanzien voor een groot deel werden bepaald door adelsdiploma's en academische diploma's. De arrogantie welke de bezitters van die diploma's ten toon spreidden moet men niet onderschatten.

Met de revolutie van 1918 werd de oude politieke elite, met name de vorsten, vervangen door homines novi uit de arbeidersbeweging en de burgerij, in mindere mate ook de middenstand. In het leger, de bureaucratie, de rechterlijke macht en het hoger onderwijs konden de oude elites met hun diploma's hun positie echter handhaven; dat er op economisch gebied weinig veranderde, zij slechts pro memorie vermeld. Hoe stelden de nationaal-socialisten zich nu tegenover deze situatie op?

Het is natuurlijk al te simpel om de nazi's voor te stellen als reactionairen die de situatie

van voor 1918 wilden herstellen. Hun oordeel over de politieke homines novi is bekend; ik hoef hier alleen maar de woorden "novembermisdadigers" en "het systeem" te noemen. Maar ook op de politieke elite van het oude regime hadden zij ernstige kritiek, en wanneer zij zich tegen "het systeem" richtten, richtten zij zich ook tegen de oude elites die zich wél hadden weten te handhaven.

Wanneer Hitler het in *Mein Kampf* en elders over de oude elites heeft, noemt hij hen halfslachtig, onbekwaam en vervreemd van hun eigen volk. Rudolf Hess noemde de revolutie van 1918 zelfs een "Schicksalsnotwendigkeit", die weliswaar door de novembermisdadigers tot stand was gebracht, maar toch veel had opgeruimd dat anders de nazi-revolutie in de weg zou hebben gestaan. Behalve over de politieke elites van voor en na 1918 laat Hitler zich ook kritisch uit over het Bildungsbürgertum of de "nationale Intelligenz", zoals hij het noemt; hij vindt deze mensen laf, weltfremd en arrogant. Hij ziet zichzelf en zijn naaste medestanders als een nieuwe elite die, in tegenstelling tot de gedegenereerde oude elites, haar wil aan de door de joden misleide Duitse volksmassa weet op te leggen. Karakter, en daarmee bedoelt hij doortastendheid en trouw aan zijn eigen persoon, is in zijn ogen veel belangrijker dan maatschappelijke afkomst, boekenwijsheid en diploma's.

Ook de gemiddelde nationaal-socialist stond met de oude elites op gespannen voet. Zijn kleinburgerlijke haat tegen de Weimar-republiek, de parlementaire democratie, het "marxisme" en de joden heeft natuurlijk sterk reactionaire trekken, maar daarnaast moet men het element van sociaal protest niet onderschatten. Ik zou in dit verband willen verwijzen naar de ego-documenten die de Amerikaanse socioloog Theodore Abel in 1934 heeft verzameld en in 1938 onder de titel "Why Hitler came into power" gedeeltelijk gepubliceerd. Zes autobiografieën van actieve partijgenoten, kleine luiden van wie men er drie overigens gevoegelijk proletariërs kan noemen, zijn in dit boek in extenso opgenomen. Telkens komt daarin de ergernis naar voren over het standsbesef en de arrogantie van de betere kringen, die wel erg nationaal doen, maar zich meer door pretenties dan door prestaties onderscheiden. Het ideaal van deze eenvoudige nationaal-socialisten is dan een "Volksgemeinschaft", waarin weliswaar verschillen tussen leiders en volgelingen en ook tussen arm en rijk blijven bestaan, maar waarin ook de kleine man voor vol wordt aangezien en op grond van zijn capaciteiten promotie kan maken.

In het voorbijgaan kan hier worden opgemerkt, al komt dat in de collectie van Abel niet zo duidelijk tot uitdrukking, dat de nationaal-socialisten ook het buitenland veelal in termen van "Rotfront" en "Reaktion" zagen. Naast hun afkeer van de communistische Sowjetunie was er hun afkeer van de arrogante overwinnaars, die wel als de "Beharrungsmächte" werden aangeduid.

Wat is er nu na 1933 van de pretenties van een nieuwe elite en dat ideaal van de Volksgemeinschaft terechtgekomen? Nauwelijks waren de nazi's aan de macht, of de Amerikaanse journalist Edgar Ansel Mowrer publiceerde zijn bekende boek "Germany puts the clock back". Hij schilderde daarin het Derde rijk als een reactionaire aangelegenheid, waarin de oude elites de toon aangaven. Ruim dertig jaar later publiceerde David Schoenbaum "Hitler's social revolution", waarin de zin voorkomt: "Not a single clock was turned back." Weliswaar heeft deze zin betrekking op het echec van de economische wensen die Hitlers kleinburgerlijke aanhang had gekoesterd, maar tegelijk legt Schoenbaum een sterke nadruk op de nieuwe kansen die deze mensen in het

Derde rijk werden geboden, en op hun versterkt gevoel van eigenwaarde. Wie heeft er nu gelijk? Wat hebben de nazi's aan de Duitse samenleving veranderd?

Dat er in 1933 en volgende jaren een politieke revolutie heeft plaatsgehad, lijkt mij onmiskenbaar. Evenals in 1918 kwamen er *homines novi* aan de macht. Natuurlijk konden de diploma-houders in het leger, de bureaucratie, de rechterlijke macht en het hoger onderwijs niet meteen naar huis worden gestuurd, maar wel werd hun positie drastischer ondermijnd dan in de Weimar-republiek ooit het geval was geweest. Het partij-apparaat van de NSDAP, bestaande uit honderdduizenden oudgedienden, en later de SS vormden een soort van nevenregering. Daarnaast drongen de oudgedienden ook het staatsapparaat binnen, waarbij de "Kampfjahre" van voor 1933 en "karakter" in de door Hitler bedoelde zin meer en meer een compensatie vormden voor ambtelijke dienstjaren en universitaire diploma's. De "losing battle" die minister Frick, zelf een oudgediende maar tegelijk iemand die tot de oude elites behoorde, tegen Bormann en andere partijgenoten heeft gevoerd, kan men goed volgen in het boek "Beamtenum im Dritten Reich" van Hans Mommsen. De strijd tussen het leger en de SS vertoont een soortgelijk beeld, de verhoudingen bij de rechterlijke macht en aan de universiteiten idem dito.

Naast incidenteel idealisme is het algemene beeld er één van carriërisme, corruptie, intriges, ellebogenwerk en niet te vergeten arrogantie, waarop men begrippen als elite en Volksgemeinschaft moeilijk kan toepassen. Over de onmenselijkheid die hiermee hand in hand ging, wil ik liever zwijgen. Wel wil ik nog wijzen op de penetrante depreciatie van wat traditioneel in Duitsland als "Bildung" gold, zoals die in nazi-kringen tot de goede toon behoorde. In artikel 20 van het partijprogramma van 1920 stond nog te lezen: "Um jeden fähigen und fleissigen Deutschen das Erreichen höherer Bildung und damit das Einrücken in führende Stellung zu ermöglichen, hat der Staat für einen gründlichen Ausbau unseres gesamten Volksbildungswesens Sorge zu tragen." In de praktijk is dit, behalve "das Einrücken in führende Stellung", een dode letter gebleven. In dit verband zou ik nog een passage uit "Die Revolution des Nihilismus" van Rauschning willen voorlezen, die op mij niet alleen als bibliofiel altijd een grote indruk heeft gemaakt: "Ein mir bekannter Grossindustrieller pflegte in der Weimarer Zeit Abgeordnete aller Parteien in sein gastfreies Haus einzuladen. Er erzählte mir 1934 verzweiflungsvoll einmal folgendes: die kommunistische Abgeordnete X, eine einfache Frau aus dem Arbeiterstande, war gelegentlich eines Empfangs bei ihm nach Tisch in seiner Bibliothek an den Bücherregalen entlanggeschritten, über die Bücherrücken fast zärtlich mit der Hand darüber fahrend: 'Doktor, habe sie gesagt, glauben Sie doch nicht, dass ich Sie wegen Ihres Porzellans, Ihres Silbers, Ihres guten Essens beneide. Aber hier, dass Sie dies alles lesen können, darum beneide ich Sie.' Jener mir bekannte Grossindustrielle fuhr dann fort, neulich wäre der nationalsozialistische Gauleiter bei ihm gewesen. 'Was, habe er gesagt, so viele Bücher? Was wollen Sie mit den Schwarten? Schade um die Zeit und um das Geld. Das alles interessiert uns heute nicht mehr.' 'Sehen Sie, meinte mein Bekannter, da haben Sie den Unterschied zwischen der Kommune und dem Nationalsozialismus.' "

Ik ben afgedwaald en moet nu terug naar de vraag, wat de nazi's aan de structuur van de Duitse samenleving hebben veranderd. Ik ben van mening, dat de nazi's veel hebben gedaan om de oude elites in diskrediet te brengen. Zij deden dit trouwens niet alleen door hen in hun positie aan te tasten, maar ook door hen medeplichtig te maken aan hun eigen misdaden. Het zwaarst werden de Pruisische jonkers getroffen, van wie men inderdaad

met Trevot-Roper kan zeggen dat zij als stand voorgoed verdwenen zijn, evenzeer uitgestorven als de mammoet en de mastodont.

Men kan met Dahrendorf stellen, dat de Duitse samenleving, dat het Duitse volk door de nazi's van een zware hypotheek is verlost. Alleen vind ik, dat hij in het desbetreffende hoofdstuk van zijn boek de zaak wel erg drastisch en optimistisch voorstelt. In het hoofdstuk "Die Juristen des Monopols" geeft hij een somber beeld van de zijns inziens funeste rol die de juristen in het ambtenarenapparaat van de Bondsrepubliek spelen, maar volgens mij moet dat dan nog een relict uit de keizertijd zijn.

STELLINGEN

1. De structuur van de Duitse samenleving, zoals die door Dahrendorf in *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* is geanalyseerd, vormt een belangrijk element van continuïteit in de negentiende en twintigste eeuw.
2. Het succes van het nationaal-socialisme is slechts te verklaren als een combinatie van factoren waarvan de specifieke structuur van de Duitse samenleving er één is.
3. De aantrekkingskracht van het Hitler-regime lag vooral in het feit dat het zowel mobiliteit als geborgenheid suggereerde en zowel moderne als regressieve trekken had.
4. In plaats van Dahrendorfs these "Der brutale Bruch mit der tradition
"und Stoss in die Modernität ist indes das inhaltliche Merkmal
"der sozialen Revolution des Nationalsozialismus"
kan men beter van een ongewilde stroomversnelling spreken.

prof.dr. Thilo Vogelsang

BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND UND DEUTSCHE DEMOKRATISCHE REPUBLIK. EIN VERGLEICH IHRER GESELLSCHAFTLICHEN ENTWICKLUNG UND IHRER HISTORISCHEN STANDORTBESTIMMUNG

1. VORBEMERKUNG

In diesem Jahr 1974, das wir vor einigen Wochen begonnen haben, werden die Bundesrepublik Deutschland und sicher auch die Deutsche Demokratische Republik den 25. Jahrestag ihrer jeweiligen Gründung mehr oder weniger feierlich begehen. Beide Staaten werden einen Rückblick halten, werden betonen, in welchem Zustand der Konsolidierung sich ihre Systeme befinden, und schliesslich feststellen, wie unterschiedlich es um die beiderseitige Zielsetzung und das Selbstverständnis bestellt ist. Vor allem aber wird aus den zu erwartenden Festartikeln und Ansprachen zu erkennen sein, dass sowohl Bonn als auch Ostberlin die Motivationen und Umstände, die zur Konstituierung der beiden Staaten geführt haben, jeweils *anders* sehen. Dabei sind 25 Jahre in unserem schnellebigen Säkulum bereits eine "lange" Zeit, und zählt man die vier Jahre Besatzungsregime seit der Kapitulation von 1945 hinzu, so ergibt sich jene Spanne, die man in Deutschland ein "Menschenalter" nennt.

Diese 25 oder 29 Jahre, zumindest aber ihre Anfänge, sind jetzt in der Bundesrepublik Gegenstand wissenschaftlicher Betrachtung nicht nur der Politologen, sondern auch der Historiker geworden. Der Sprung über die Schwelle des Jahres 1945, die Eröffnung des weiten Feldes der Nachkriegszeit – der "neueren" Zeitgeschichte – für die Forschung, stellt bei uns in Deutschland keine Zielprojektion, keine "Forderung" mehr dar. Seit mehr als einem Jahrzehnt wird auf diesem Gebiet gearbeitet, werden Versuche unternommen, die Stoffülle zu durchdringen und auf Fragestellungen erste Antworten zu gewinnen. Dafür, dass solchen Bemühungen gleichwohl der Geruch des Neuartigen nach wie vor anzuhaften scheint, gibt es eine plausible Erklärung. Das Novum liegt in einer deutlich gewordenen Unbefangenheit der jüngsten Vergangenheit gegenüber, deren Behandlung immer weniger jener besonderen Begründungen bedarf, wie sie noch vor zwanzig Jahren bei der wissenschaftlichen Behandlung der nationalsozialistischen Zeit erforderlich waren.

Unser Vortrag behandelt nun einen Aspekt der deutschen Nachkriegsgeschichte, der deutschen Geschichte *nach* dem Zweiten Weltkrieg. In unserem Verständnis bezieht sich "Nachkriegsgeschichte" auf den *Krieg* und auf die *Verwandlungen*, die er an dem vorher Bestehenden verursacht hat, etwa den Untergang des deutschen Nationalstaates. Dessen Verschwinden bewirkte jedoch *nicht*, dass die deutsche Geschichte an einem Endpunkt angekommen wäre. Weiter können wir sagen: eine "Nachkriegszeit" ist ein Zeitabschnitt, in welchem der vorangegangene Krieg in gewissen Formen noch *fortlebt*, oder auch: in welchem eine Generation noch am Leben ist, die vom Ereignis des Krieges betroffen und geprägt worden ist.

Nachkriegszeit also die Epoche der Kriegsfolgen und der politischen Veränderungen. Doch wie steht es mit der *deutschen Geschichte*? Ich sagte vorhin, dass sie weiterlaufe –,

doch tut sie es wirklich in der herkömmlichen Geschlossenheit? In dieser Form zweifellos *nicht*, denn seit dem 18. September vorigen Jahres sind die beiden deutschen Staaten, der eine wie der andere erwachsen auf dem Boden des früheren Deutschen Reiches, nunmehr durch ihre Mitgliedschaft auch bei den Vereinten Nationen registriert.

Dennoch meine ich, dass man solange von der *Einheit der deutschen Nachkriegsgeschichte* wird reden dürfen, als in den jeweiligen Perioden der Nachkriegszeit noch gesamtdeutsches Denken nachweisbar oder politisch erkennbar ist und sein wird. Ich gebe zu, dass hierbei auch die Frage nach dem eigenen Standort, also nach der *Subjektivität* diesbezüglicher Auffassungen, eine Rolle spielt. Wird solches aber zugestanden, dann sind, um jüngste Beispiele zu nennen, die Intensivierung der innerdeutschen Beziehungen seit 1967, die Belebung der Möglichkeiten des Grundvertrages von 1972, ja sogar das Beklagen unwillkommener Interpretationen des Berlin-Abkommens (wie in jüngster Zeit), *einstweilen* noch wesentliche Merkmale dieser gesamtdeutschen Geschichte des 60er und 70er Jahre.

Auf der anderen Seite sollten wir freilich klar erkennen, dass die deutsche Geschichte seit 1945 *zweigleisig* verläuft. Die Nationalgeschichte befindet sich im Zustand des Zerfalls; wir sind Zeugen ihrer Auflösung, und es wird künftig sehr schwierig werden, den Ablauf nach 1945 in *einer* Sicht nach gemeinsamen Kategorien und Kriterien zusammenzufügen und zu interpretieren. *Bleiben* wird jedoch dieses: beide Staaten leben von den Traditionen der gemeinsamen deutschen Geschichte. Die Geschichte beider Staaten setzt *immer* — jede für sich — gesamtdeutsche Geschichte *fort*, *beide Staaten sind ohne sie nicht erklärbar*, so wie auch die Geschichte Österreichs und die Geschichte der Schweiz (letztere mit Abstrichen) *beide* ihre Grundlegung in der mittelalterlichen deutschen Geschichte gefunden haben.

2. FAKTOREN DER TEILUNG DEUTSCHLANDS

Soweit die Vorbemerkungen, und an eine der letzten knüpfe ich jetzt an. Ich sprach von der Zweigleisigkeit der deutschen Geschichte nach dem Zweiten Weltkriege und ich sagte, diese Zweigleisigkeit habe nicht 1949, *sondern bereits 1945* eingesetzt. Wir haben somit einen Blick auf die Politik der vier Siegermächte zu werfen, die in Deutschland jeweils eine Besatzungszone verwalteten, wobei ich allgemein Bekanntes wohl hier voraussetzen darf.

Wenn man von Frankreich, das erst 1945 als Besatzungsmacht anerkannt wurde, einmal absieht, dann waren es Grossbritannien, die Sowjetunion und die Vereinigten Staaten von Amerika (USA), die sich ab 1941 in der sog. Anti-Hitler-Koalition zusammenfanden. Aber ihr relativer Zusammenhalt beruhte lediglich auf der Gegnerschaft zum nationalsozialistischen Deutschen Reich, das es zu besiegen und zu kontrollieren galt. Ihr schliessliches Obsiegen war abzusehen gewesen und von ihnen hing das Schicksal Deutschlands ab.

Die immer wieder, auch heute noch, gestellte Frage nach konkreten politischen Plänen, die mehr sein würden als ein gemeinsamer Kontrollmechanismus, ist leicht zu beantworten. Es gab sie *nicht*. An Deutschland betreffende Vorstellungen für die Zeit nach dem Kriege war nichts zu erkennen. Wahrnehmbar bzw. heute erschliessbar waren lediglich

Gedanken, die sich an größeren Räumen orientierten: auf amerikanischer Seite in der Hauptsache ein Engagement für den Frieden in der *Welt* (Modell der United Nations), zu erreichen nach Möglichkeit in Zusammenarbeit mit der Sowjetunion, — und auf sowjetischer Seite eine weitgespannte Planung nach *Sicherheit in Europa*. Innerhalb dieser Zielprojektion hatte freilich auch Deutschland, auf jeden Fall aber die sowjetisch besetzte Zone dieses Landes einen Platz. Denn die Sowjets versuchten, und das seit 1944, Sicherheit durch reale, *gestaltende* Einflussnahme zu erlangen, Sicherheit *auch* durch neu aufzubauende Herrschaft im Bereich Ost- und Südosteuropas.

Das Kriegsende von 1945 in Deutschland liesz, da der gemeinsame Gegner vom Schauplatz abgetreten war, die beiden Hauptsieger auf ihre ureigensten Positionen, geprägt von den jeweiligen gesellschaftlichen und ideologischen Strukturen, zurückfallen. Schon im Winter 1945/46 setzte, trotz des Agreement von Potsdam, sowohl in der Weltpolitik als auch auf dem europäischen und deutschen "Podium", die schleichende Auflösung der Anti-Hitler-Koalition ein. Dieser Zerfall zerstörte überdies das Bewusstsein einer weltweiten antifaschistischen Solidarität, wie sie sich in den Vorkriegs- und Kriegsjahren herausgebildet hatte. An ihre Stelle traten, im Zuge eines "Wechsels der weltpolitischen Konjunktur" (Hans Rothfels), schon Ende der 40er Jahre die Anfänge einer ideologischen antikommunistischen Blockbildung. Später hat dann die amerikanische Political Science eine neuartige Totalitarismus-Theorie erarbeitet und damit den Umpolungsvorgang weiter unterstützt.

Die Divergenz der Sieger wurde auch in Deutschland von den Besiegten wahrgenommen, zumal sie die Folgen am eigenen Leibe spürten. So die ohne Rücksicht auf die wirtschaftlichen Zusammenhänge betriebene *Reparationspolitik* der Sowjets und vor allem jene Masznahmen innerhalb der russischen Besatzungszone, welche "*Demokratisierung*" genannt und in rigorosen Formen vorgenommen wurde, — mit dem Endziel einer völligen Veränderung der sozialen und wirtschaftlichen Strukturen. Die ökonomische Einheit des Landes wurde also schon relativ früh bedroht: eine einheitliche Behandlung der Angelegenheiten der Deutschen, wie in Potsdam abgesprochen, fand demnach nicht statt.

Aber gerade die gefährdete wirtschaftliche Einheit Deutschlands lag besonders den *Amerikanern* am Herzen, — aus Gründen der Zweckmässigkeit zunächst, um die Besatzungskosten und die eigene Bindung an ihre Zone so niedrig wie möglich zu halten. Wirkliche politische *Einflussnahme* von amerikanischer Seite erfolgte erst, als in Washington erkannt wurde, dasz die deutsche Frage *und* die angestrebte wirtschaftliche Erholung Europas (und damit die Sicherung des Friedens) im ursächlichen Zusammenhang standen. Diese Erkenntnis breitete sich 1946 und 1947 immer mehr aus, so dasz aus den Improvisationen des Generals Clay und seiner Militärregierung schlieszlich offizielle Programme wurden (Beispiel: Vorgeschichte, Errichtung und Ausbau der Bi-Zone). Aber diese Programme konnten dann real *nicht mehr* auf Gesamtdeutschland, auf das Deutschland in den Potsdamer Grenzen, angewandt werden.

An dieser Stelle ist noch anzumerken, dasz auch *Frankreich* einen erheblichen Anteil am Nichtzustandekommen Einheit gehabt hat. Denn nicht die Sowjets, sondern die Franzosen *verhinderten* die in Potsdam vorgesehenen fünf deutschen zentralen Administrationen ("Staatssekretariate"), die in Berlin unter dem Kontrollrat und für den

Kontrollrat hätten arbeiten sollen (Auszenhandel, Finanzen, Verkehr usw.) Das war, da schon frühzeitig (1945/46) geschehen, eine wichtige Vorentscheidung für die Nachkriegsentwicklung in Deutschland gewesen. Eine eigenständige Deutschland-Politik Frankreichs ist freilich daraus nicht erwachsen. Die allgemeine Entwicklung bewirkte sogar das Gegenteil. Der schon erwähnte Zerfallsprozeß setzte nämlich die an der Anti-Hitler-Koalition beteiligten *westlichen* Staaten keineswegs frei, sondern hatte ihre rasche *Zuordnung* auf und die baldige *Abhängigkeit* von den USA zur Folge, und zwar spätestens 1947, als Washington aus dem besatzungspolitischen Lernergebnis des Vorjahres heraus eine neue Europa-Politik zu entwickeln begann. Angesichts der wirtschaftlichen Zwangssituation Englands und Frankreichs hat es dabei auf amerikanischer Seite an Zusagen und sanftem Druck nicht gefehlt. Die Verkündung der Truman-Doktrin entlastete die *britische* Position im östlichen Mittelmeer spürbar, während die finanziellen Schwierigkeiten Londons schon aus Kostengründen eine etwaige britische Alternative zur Zonenverschmelzungspolitik General Clays nicht mehr zuließen. Nach Marshalls Juni-Rede begann sogar *Paris* – projektierte Zentrale künftiger ERP-Zusammenarbeit – zwischen 1947 und 1948 den Abbau wichtiger, bislang als unabdingbar geltender deutschlandpolitischer Zielvorstellungen zu erleben, als nunmehr Politiker und Publizisten die Frage diskutierten, ob nicht am Ende eine sowjetische Bedrohung höher einzuschätzen sei als die deutsche und was daraus an Konsequenzen erwachsen würde.

Inzwischen hatte sich auch herausgestellt, daß die aus der jeweiligen Praxis entstandene *Deutschlandpolitik* der beiden Weltmächte im Grunde unvereinbar war. Realiter standen sich schon 1947 gegenüber: in der *sowjetischen Zone* die gewaltsamen strukturellen Veränderungen, deren Beendigung noch nicht abzusehen war, sowie die dort offen betriebene Begünstigung der von deutschen Kommunisten beherrschten Sozialistischen Einheitspartei (SED); in den *drei Westzonen* dagegen eine deutliche Zurückhaltung der beiden Generale Clay (USA) und Robertson (Großbritannien) etwa in der Gesellschaftspolitik, sofern hierfür von deutscher Seite (besonders Gewerkschaften und SPD) Anregungen zu gravierenden Neuerungen und Reformen kamen, von der wachsam Desinteressiertheit des französischen Militärgouverneurs ganz zu schweigen.

Ob die damalige Beurteilung der Ereignisse des Kalten Krieges in Europa durch viele Zeitgenossen insofern berechtigt war, als diese hinter dem Ganzen eine aggressive oder zumindest forciert offensive Politik der Sowjetunion vermuteten, kann selbst heute noch nicht entschieden werden. Daß jedoch zu einer weitgespannten Sicherheitspolitik auch der *Wunsch Moskaus nach rascher Konsolidierung* des machtpolitischen status quo von 1945 gehörte, bewiesen im Jahre 1948 die Ereignisse in der Tschechoslowakei ebenso wie die Auseinandersetzung um Westberlin, das durch die Blockade in seiner Existenz akut gefährdet wurde. Doch zu diesem Zeitpunkt lag von der großen Initiative der *amerikanischen Auszenpolitik* zu Restabilisierung Europas bereits das *zweite* Ergebnis vor. Denn bald nach der Institutionalisierung der Marshall-plan-Hilfe, im Juni 1948, waren auch die Empfehlungen der Londoner Sechs-mächte-Konferenz (USA, Großbritannien, Frankreich, Belgien, Niederlande, Luxemburg) bekanntgeworden. Und zu diesen Empfehlungen gehörte neben anderen, die drei westlichen Besatzungszonen Deutschlands organisatorisch *in einem Staat zusammenzufassen*.

Es sollte das ein Staat sein, dessen Verfassung nach den Grundsätzen einer freiheitlichen, parlamentarisch-repräsentativen Demokratie aufzubauen sein würde, – ein "Weststaat"

also im doppelten Sinne, denn er umfaszte die drei Westzonen *und* man erwartete zumindest – wenn schon nicht gleich Zuordnung – so doch seine Orientierung an der westlichen Welt. Er sollte aber auch in den Augen seiner Initiatoren der deutsche Staat schlechthin sein, von dessen künftiger Magnetwirkung man sich versprach, dasz auch die vierte Zone Deutschlands einmal dorthin gravitieren würde, und zwar *ohne* dass dann – so glaubte man – für ein Deutschland der *vier* Zonen eine Gefahr, kommunistisch zu werden, auftreten könnte.

Wir wissen, dasz diese Hoffnungen und geheimen Wünsche nicht in Erfüllung gegangen sind, auch wenn sie im Jahre 1948 noch gar nicht nach Utopie ausgesehen haben mochten. Denn die Ergebnisse der Landtagswahlen in den Westzonen von 1946 und 1947 hatten die Kommunistische Partei als eine kleine Splitterpartei erscheinen lassen, und in der sowjetischen Zone basierten die sicher gewichtigen Stimmenanteile der SED in der Hauptsache noch auf dem alten Stamm der sozialdemokratischen Wähler, deren Partei ja nicht mehr existieren durfte. Und noch etwas. In den Westzonen wirkte sich der "Anschauungsunterricht" der Zeit aus. Hier hatten die Deutschen nicht nur von ihren Angehörigen in der sowjetischen Zone von den rigorosen Veränderungen, von den schlechten wirtschaftlichen und ernährungsmässigen Verhältnissen erfahren. Sie erlebten auch, wie viele Tausende freiwillig ihre Heimat und fragwürdig gewordene Existenz aufgaben und sich in Westdeutschland niederlieszen, und sie spürten vor allem *den grossen Stimmungswandel*, der von den Behörden der Militärregierung ausging und sich den Deutschen über die lizensier-Kommunikationsmittel (Presse, Rundfunk) fein dosiert, aber doch bemerkbar, mitteilte. Die Mehrzahl des Volkes fühlte sich (sei es aus Überzeugung, Angst oder Emotion) plötzlich in Übereinstimmung mit den westlichen Siegern; die Wünsche namentlich der älteren Generation nach stabilen Verhältnissen gingen konform mit dem Abwehrwillen der amerikanischen Politik. Auch von hier aus sollte daher die den Deutschen im Blitzverfahren abverlangte Option für ein nur westdeutsches Staatswesen gesehen werden, und nicht zuletzt hat gerade die antikomunistische Komponente im Leben der neuen Bundesrepublik zu deren restaurativem Habitus mit beigetragen.

3. BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

Im letzten Satz sind bereits zwei entscheidende Stichworte gefallen. Von den beiden zu vergleichenden Staaten betrachten wir zunächst die Bundesrepublik Deutschland. Auf die mehr äusseren Ereignisse zwischen der Einberufung des Parlamentarischen Rates nach Bonn (1948) und der Konstituierung der Bundesorgane (1949) gehe ich hier im einzelnen nicht ein.

Die ersten *Vorentscheidungen*, die sichtbaren wie die unsichtbaren, fielen noch zu der Zeit, da die Macht bei den Besatzungsmächten lag. In den Westzonen begegneten sich der erwähnte "Gestaltungswille" der Alliierten, besonders der Amerikaner, mit der Entschlossenheit unbelasteter *deutscher Persönlichkeiten*, an der Liquidierung nationalsozialistischer Systemreste *mitverantwortlich* teilzunehmen und den Wiederaufbau mit einzuleiten. Diese Männer stammten in der Mehrzahl aus dem bürgerlichen und dem sozialdemokratischen Lager; andere wieder galten als parteilose, aber bewährte Verwaltungsspezialisten. In der Regel gehörten sie der älteren Generation an. Sie, die bei

der Reorganisation des öffentlichen Lebens schnell in führende Stellungen gelangten, waren oftmals schon in der Weimarer Zeit hervorgetreten; ihre Namen hatten zumeist auf den "weisen Listen" der Siegermächte gestanden.

Diese *Mitverantwortlichkeit* ist dann spätestens ab 1946 auch von den Führern der grossen Parteien angestrebt worden; ihre unterschiedliche Goutierung durch die Beauftragten der Militärgouverneure bewirkte freilich, dass Männer wie Adenauer und Schumacher zwar in der britischen Zone an Kontakten mit dem Hauptquartier wenigstens in einem bescheidenen Masse teilhatten, dass dagegen sie und ihresgleichen in der amerikanischen Zone kaum zum Zuge kamen, ein Umstand, der ihre Rivalität zu den gerade von Clay auffallend bevorzugten Länderchefs nur noch steigerte. Wesentlich höher musz daher, vom Frankfurter Wirtschaftsrat einmal abgesehen, die den Parteien verbliebene Aktivität ihrer Fraktionen in den Landtagen und vorher in den Landesversammlungen bewertet werden, wo sie, beginnend mit den Verfassungsdiskussionen, an der spezifisch "westlichen Demokratiegründung" mitwirken konnten.

Betrachtet man das *Demokratie-Verständnis* der Deutschen nach 1945, so wird man zweierlei festzustellen haben:

1. dass dieses Verständnis (in der Bundesrepublik noch weit in die 50er Jahre hinein) hauptsächlich auf die staatliche Ordnung fixiert geblieben ist, *kaum jedoch auf die Gesellschaft*, deren Charakter als Element der Demokratie noch nicht voll ins Bewusstsein gerückt war,
2. dass das Demokratie-Verständnis eine deutliche Bezogenheit auf den *Weimarer Staat* aufzuweisen hatte. Sie war erkennbar in zwei Verhaltensweisen der älteren Politikergeneration: einmal in der Distanzierung von den Strukturmängeln dieser Republik und den daraus resultierenden negativen Erfahrungen, und zum anderen in der bewussten Anknüpfung an – trotz allem – verbliebene demokratische Traditionen der Weimarer Zeit.

Zugleich aber wurden in der angeschlagenen (und durch den Nationalsozialismus kompromittierten) bürgerlichen Welt Deutschlands durch vorgreifende Massnahmen der westlichen Alliierten wesentliche Strukturelemente – besonders im Wirtschaftsleben – wiederhergestellt, darunter nahezu alles, was in der Ära Hitler lediglich mit dem Makel einer Gleichschaltung behaftet gewesen war. Und es blieb sogar die Bürokratie der wirtschaftlichen Güterverteilung mit ihren speziellen Dienststellen, die erst der NS-Staat geschaffen hatte, fürs erste am Leben.

So ist den Deutschen die Herstellung eines *Kontinuitätsbewusstseins* bereits in der Zeit "zwischen Reich und Bundesrepublik" verhältnismässig leicht gefallen. Trotz Untergang des Reiches, Auflösung Preussens und Zerstörung des nationalsozialistischen Systems waren die weitaus meisten Grundmauern mittlerer und unterer Staatlichkeit erhalten geblieben, und die bürgerliche Lebenswelt als herkömmliche Vorstellung und Verhaltensweise schien kaum Schaden genommen zu haben. Unter diesen Voraussetzungen aber und in Ansehung der vorhin skizzierten anderen Faktoren ist der Weg zur Bundesrepublik Deutschland nur mehr kurz gewesen.

Mit anderen Worten: bei der Konstituierung der Bundesrepublik 1949 konnte es sich somit – eben auf Grund der "Vor"entscheidungen – nicht mehr um einen umfassenden

Neuanfang (im Sinne der Herstellung einer *neuartigen* Staats- und Gesellschaftsordnung) handeln. Freilich, auch eine pure Restitution Weimarer Verhältnisse hätte sich ebensowenig realisieren lassen, selbst wenn die Gründergeneration von 1949, die Vertreter einer "Honoratiorendemokratie" (Theodor Eschenburg), solches ernsthaft angestrebt hätten. Ausgangspunkt für die nun einsetzende Entwicklung war vielmehr der status quo der frühen Nachkriegsjahre, dargestellt durch das Erbe und die Konsequenzen der nationalsozialistischen Herrschaft, und kennzeichnend für die Gesinnung, die den nachfolgenden Einsatz durchzog, war die Wahl des Wortes, mit dem die Aktivitäten gekennzeichnet wurden: man sprach nicht vom "Neuaufbau", sondern vom "*Wiederaufbau*" – und hier besonders vom Wiederaufbau des wirtschaftlichen Lebens –, und wenn ein politisches Ziel angesprochen wurde (nicht nur von den Politikern), dann war es die *Wiedervereinigung* Deutschlands.

So gesehen, hat es, verursacht durch die Zäsur von 1945, die "Stunde Null" oder den "Tag Null" *lediglich* in den Köpfen weniger Wissenschaftlicher und Intellektueller gegeben, die sich die Zeit nahmen, in Aufsätzen oder kleinen Broschüren umfassender Bilanz zu ziehen, welche die Frage aufwarfen, ob der "Irrweg der deutschen Geschichte" erst 1933 oder vielleicht doch schon früher begonnen habe, um dann zur generellen Besinnung aufzurufen, zu einer Besinnung, aus der neue Ideen und Pläne auch zu gestaltenden Reformen hätten entstehen sollen. Doch diese Stimmen fanden wenig Gehör und so gut wie kein Echo; ihre Artikulationen blieben allenfalls Literatur. Es entstand auch keine geistig-politische Bewegung zur Propagierung und Lenkung eines allgemeinen "Umdenkens", nachdem das amerikanische Programm der "Re-education" seine wenigen Erfolge auf Teilgebieten der wieder angeeigneten Demokratie hatte sehen müssen. Alle anderen möglichen Ansatzpunkte fehlten nach 1949 bereits wieder: bezüglich einer Änderung der Gesellschaftsstruktur hatten sich die westlichen Alliierten in den Jahren zuvor mehr als zurückhaltend gezeigt, und die in der Durchführung verfehlte Prozedur der Entnazifizierung (ausserhalb des strafrechtlichen Bereiches) war im wesentlichen bereits abgeschlossen.

Für die ersten 50er Jahre wurde die Haltung eines *Pragmatismus* kennzeichnend. Es galt, die Nöte des Alltags zu bewältigen, für die nach Millionen zählenden Flüchtlinge und Vertriebenen Arbeitsplätze zu schaffen, die Menschen materiell zu entschädigen (Lastenausgleich) und sie darüber hinaus auch wirklich in der Bundesrepublik heimisch werden zu lassen. Dazwischen dieser Normalisierungs- und Gesundungsprozess sehr bald "Wachstum" (in verschiedener Beziehung) verursachte, dass das System der "Sozialen Marktwirtschaft" den Prozess förderte, ja recht eigentlich die Voraussetzung für ihn war, wurde zur Erkenntnis schliesslich selbst der sozial-demokratischen Opposition. Bundeskanzler Adenauers Auffassung von Sicherheit schloss in der Praxis bald die "soziale Sicherheit" mit ein; wie weit das in erster Linie taktische Überlegungen waren, mag dahingestellt bleiben. Da er wie die meisten seiner Wähler (und Nichtwähler) Konflikte scheute und ihnen aus dem Wege zu gehen trachtete, kam während der nach ihm benannten Ära auch eine aktive Sozialpolitik zum Zuge, gewährleistet freilich durch rasch wachsende Staatseinnahmen und durchgehalten ab 1956 *trotz* steigender Ausgaben für die Verteidigung, nachdem die Bundesrepublik der NATO beigetreten war. Das innenpolitische Klima während der 50er Jahre war ausgeglichen; rechts- und linksradikale Parteien (Sozialistische Reichspartei bzw. Kommunistische Partei) verfielen wegen ihrer festgestellten Verfassungsfeindlichkeit per Verbot der Auflösung; kleinere Parteien (BHE,

BP, Z, DP) wurden noch kleiner und sanken anfangs der 60er Jahre zur völligen Bedeutungslosigkeit herab.

Die Bundesrepublik wurde also zu einem *stabilen* und zu einem *selbstbewussten* Staat zugleich. Das Gefühl, dem Geiste des Grundgesetzes von 1949 entsprechend *nur* in einem "Provisorium" zu leben, war bald verdrängt worden. Wenn auch das Selbstbewusstsein mit Beflissenheit weniger "nach ausen" gekehrt wurde, so kam es doch im politischen Selbstverständnis der Staatsbürger umso mehr zum Ausdruck. Im allgemeinen tendierte das Bewusstsein, das offizielle der Regierungstuben zumal, dahin, dass die Bundesrepublik Deutschland innerhalb der deutschen Geschichte die "zweite deutsche Republik" sei, während man die von Weimar für die "erste" hielt, — auch hierin das Gefühl zu erkennen, dass man eine Gleichsetzung ("Bonn gleich Weimar") mit guten Gründen *abzulehnen* geneigt war.

Aber in dieser Beurteilung ("zweite Republik der Deutschen") steckte eine entscheidende Tendenz, nämlich die der *Einreihung dieses Staates in den Ablauf der deutschen Geschichte*. Hierzu ein Beispiel: die politischen Parteien SPD, CDU und FDP benannten ihre Stiftungen, Institute und Bildungsstätten nach grossen Vertretern ihrer jeweiligen Vergangenheit: Friedrich Ebert, Georg von Vollmar, Adam Stegerwald, Friedrich Naumann. Andere (überparteiliche) Einrichtungen bekannten sich bei der Namensgebung zu Walther Rathenau und Gustav Stresemann, ja letzterer erschien bereits während der 50er Jahre in der Glorie des ersten deutschen "Europäers", bevor noch eine kritische zeitgeschichtliche Forschung sich seiner angenommen hatte. Wenn aber die massgebenden Gruppen einen derartigen Traditionalismus, der schliesslich bis zur Nationalversammlung von 1848 reichte, bewusst praktizierten, dann lief ein solches Verhalten konform mit den Bemühungen der Bonner Regierung, die Bundesrepublik von Anfang an *als den "rechtmässigen" deutschen Staat* zu betrachten.

Die Auffassung von der "Rechtmässigkeit" leitete sie aus der Bescheinigung der drei alliierten Schutzmächte vom Spätherbst 1950 ab, wonach ihr ausdrücklich die Berechtigung zuerkannt war, für das *gesamte* Deutschland zu sprechen, d.h. international zu vertreten. Damals war kein westlicher oder neutraler Staat bereit, die DDR und deren Regierung (da demokratisch-parlamentarisch nicht legimitiert) in irgendeiner Form anzuerkennen. Diese Bezeichnung der "Regierung der Bundesrepublik Deutschland als die einzige deutsche Regierung, die frei und rechtmässig gebildet . . . ist", wurde dann 1954 in einem der Londoner Verträge ausdrücklich festgelegt und somit noch einmal bestätigt.

Die Herauskehrung der "Rechtmässigkeit" hatte vier Konsequenzen:

1. Eine Wiedervereinigung — als bindender verfassungsrechtlicher Auftrag — schien in Bonn nur vorstellbar dadurch, dass zum gegebenen Zeitpunkt der Geltungsbereich des Grundgesetzes *auf Ostberlin und die DDR ausgedehnt* werden würde.
2. Aus der vertraglichen Vereinbarung über die Alleinvertretung wurde als "Rechtsstandpunkt" ein *Alleinvertretungsanspruch* entwickelt, aus welchem sich wiederum — gedacht als Schutzmassnahme — die sog. Hallstein-Doktrin (1955) ableitete.
3. Die Bundesrepublik betrachtete sich — und wurde darin von einem grossen Teil der Staatsrechtler unterstützt — als in der *staatsrechtlichen Nachfolge des Deutschen Reiches* befindlich. Und schliesslich.
4. hieraus sich ergebend: die Bundesrepublik trat "in den meisten grossen internatio-

nen Organisationen" "in die Rechte und Pflichten des Deutschen Reiches" ein (Grewé, Außenpolitik, S.100). Dazu gehörten auch *finanzielle Verpflichtungen* (Auslandsschulden) sowie vor allem das weite Feld der *Wiedergutmachung* nationalsozialistischen Unrechts.

Man wird generell sagen dürfen, daß die 50er Jahre die Bundesrepublik entscheidend geprägt haben. Die stabilisierenden Elemente des Grundgesetzes funktionierten, die demokratischen Spielregeln wurden streng beachtet und die politischen Auseinandersetzungen fielen niemals unter Niveau ab. Ein breites Instrumentarium der politischen Bildung, wie es nie zuvor bestanden hatte, wurde auf- und ausgebaut. Und ein neuer Versuch zur Bewältigung der nationalsozialistischen Vergangenheit (nach der misglückten Entnazifizierung war es sozusagen der "zweite") verlief in dieser Zeit weitaus glücklicher: der Versuch nämlich, die Periode des Nationalsozialismus mit ihren zahlreichen Implikationen *geistig* zu verarbeiten, politische Lehren aus der Epoche des deutschen Faschismus zu ziehen und solche Erkenntnisse nach bestem Vermögen zur Festigung demokratischer Gesinnung und Verhaltens beitragen zu lassen. Wer die wissenschaftlichen Ergebnisse der Zeitgeschichtsschreibung zur Kenntnis nahm, vermochte sich dem Gebot einer kollektiven Scham (Theodor Heuss) nicht mehr zu entziehen. Und vor allem: indem die deutschen Historiker seit Beginn der 60er Jahre innerhalb ihrer Nationalgeschichte sich überdies des gesamten 20. Jahrhunderts – bis zurück zur wilhelminischen Ära – annahmen (das Signal gab Fritz Fischer mit seinem Werk "Griff nach der Weltmacht"), wurde zumindest von dieser Seite her das kritische Bewusstsein des Bürgers bezüglich des historisch geprägten Standortes von Staat und Gesellschaft entscheidend gefördert.

Die eben angesprochen 60er Jahre schufen in vielen Bereichen eine *neue Lage*, verursacht nicht zuletzt durch das Ende der Ära Adenauer. Der Pluralismus der Gruppen und Meinungen, der über ein Jahrzehnt lang gebändigt schien, da ihm die extremen Töne fehlten, artikulierte sich *deutlicher, ja härter*, und das merkwürdigerweise umso intensiver, je mehr der Wohlstand wuchs und je weiter die Erinnerung an die Not der unmittelbaren Nachkriegsjahre der Vergessenheit anheimfiel. *Unabhängig* von Erhards Wahlsieg von 1965, seinem Sturz 1966, der gleichzeitigen Rezession und dem abermaligen Hochschnellen der Wachstumskurve unter der Großen Koalition – die *Frage nach dem Wesen des Staates*, vor allem nach seinen Schwächen, wurde umso lauter gestellt, je klarer die Einsicht wurde, daß die Wiedervereinigung – bzw. Deutschlandpolitik der 50er Jahre gescheitert war und daß der "Magnet" eben kein Magnet war, weil er es auf Grund der unveränderten weltpolitischen Machtverhältnisse nicht sein durfte.

In diese Jahren, gelegentlich sogar schon früher, fand der Vorwurf Verbreitung, daß die Bundesrepublik doch ein im Grunde "restaurativer" Staat sei, restaurativ nicht zuletzt auch deshalb, weil dieser Staat, entstanden als Kind des Kalten Krieges, an seiner betont antikommunistischen Haltung – die doch im Zeitalter der Entspannung überholt sei – immer noch festhalte. Doch können wir diesen Aspekt wohl hier beiseite lassen. In erster Linie hatte die Kritik natürlich die *Gesellschaftsordnung* zum Ziele, der zugemutet werde (oder schärfer: die *Gesellschaft*, die es zulasse), daß auch (oder: gerade) in Zeiten des Wohlstandes der gewachsene Zugewinn ungleichmäßig verteilt, daß alte hierarchische Strukturen am Leben gehalten und daß Minderheiten (es gab viele dieser Art) die Gleichberechtigung oder Chancengleichheit vorenthalten würden. Wir wissen, m.D.u.H., daß diese Diskussion selbst jetzt, da wir auf die Mitte der 70er Jahre zugehen, noch nicht

abgeschlossen ist und der Antagonismus zwischen verlangten "Veränderungen" und programmierten "Reformen" weiterläuft.

Da ich ein Historiker bin (und kein Politiker), darf ich mir das Recht nehmen, gewisse Kausalitäten zu relativieren:

1. Die Bundesrepublik Deutschland entwickelte sich zu einem Staat, in welchem die bürgerliche Lebenswelt "als herkömmliche Vorstellung und Verhaltensweise" (S.8) dominiert. Ihre Formierung der inneren Struktur ist daher in der Tat *restaurativer* ausgefallen, als ihre Gründer und die Zeitgenossen es 1949 und davor voraussehen konnten. Denn es geschahen zwar "*Wieder*"-aufbau und dessen Konsolidierung (und das in einer Zeit auszenpolitischer Konfrontation mit dem, was man "den Osten" nannte), *nicht aber Umformung oder Neuformung*, die man 1. nicht wollte und die 2. die Alliierten nicht zugelassen hätten, da ja mehrere "Vor"-entscheidungen, von denen wir sprachen, bereits gefallen waren. Und hinzu kam, dasz das Bekenntnis von CDU und FDP, unterstützt von der amerikanischen Besatzungsmacht, für die Soziale Marktwirtschaft, d.h. für eine kapitalistische Wirtschaftsordnung in neoliberaler Gestalt, auf jeden Fall den endgültigen "Verzicht auf *grundlegende* Änderungen von Struktur und Ordnung 'der Gesellschaft'" (Eschenburg, S.21) bedeuten *muszte*. "Mehr soziale Gerechtigkeit" würde sich nach Anlage dieses Staates nur mehr über eine Reformpolitik erreichen lassen, es sei denn, man rüttelte an der verfassungsmässigen Basis der Republik. Das aber heiszt

2. Ein bestimmter "restaurativer Habitus" war somit nicht zu leugnen, doch scheint es mir das Bemühen aller bisherigen Bundesregierungen gewesen zu sein, mit den gesellschaftspolitischen Kräften des Staates partnerschaftlich zusammenzuarbeiten und Korrekturen, auch kräftige, per Reform dort anzubringen, wo sie sich nach Auffassung einer Mehrheit als erforderlich erwiesen.

Heute, nach 25 Jahren Bundesrepublik, stehen die Zeichen auf *Weiterentwicklung* dessen, was seit 1949 restituiert und neugeschaffen worden ist. Keine der drei im Bundestag vertretenen Parteien, ob in der Verantwortung oder in der Opposition, vermag sich dem Zwang zu verschlieszen, dasz die *Normen des gesellschaftlichen Lebens* innerhalb einer voll industrialisierten und überaus mobil gewordenen Gesellschaft *zu verbessern* sind (Mitbestimmung, Bodenrecht, Umweltschutz) und dasz vor allem — dies eine neuere Erkenntnis — Konfliktsituationen (im Gegensatz zu den Ären Adenauer und Erhard) nicht mehr einfach ausgewichen werden kann, wobei die Politiker der Gegenwart bei ihren zu treffenden Sachentscheidungen (z.B. Kontrolle von Konjunktur und Währung) stets die zahlreichen Verkoppelungen zwischen Innen-, Europa- und Auszenpolitik zu bedenken haben (Öl-Krise 1973/74).

Solche Erkenntnisse und Einsichten sowie der zeitweilige Perfektionismus im bisher Erreichten haben jedoch eine seit Jahren wahrnehmbare Unruhe im Lande selbst, eine schleichende Verunsicherung weiter Bereiche anscheinend privater Zufriedenheit und Freizügigkeit, das misztrauische in-Frage-stellen der durch Verfassung und Gesetzgebung legitimierten Ordnung des öffentlichen Lebens *nicht* verhindern können. Hierfür eine ausreichende Begründung zu finden, fällt mir umso schwerer, als "Klassenkampf" in der Bundesrepublik nach wie vor nicht stattfindet. Ich fürchte, dasz ich hierzu eine Antwort schuldig bleiben musz, und belasse es daher bei der blossen Feststellung.

4. DEUTSCHE DEMOKRATISCHE REPUBLIK

Wenn ich eingangs sagte, dass die deutsche Geschichte nach dem Untergang des Nationalstaates dennoch weitergehe, so gilt das auch für den anderen Staat, die Deutsche Demokratische Republik. Über sie erfuhren wir bislang folgendes:

Sie entstand *innerhalb eines Prozesses*, mit dem die Sowjetunion aus sicherheitspolitischen Erwägungen ihren Machtbereich – unter Verwendung verschiedener Methoden – seit 1945 systematisch "abgrenzte". Auch in diesem Teil Deutschlands waren frühzeitig *Vorentscheidungen* gefallen, wie etwa die radikalen Eingriffe in die überkommene Gesellschaftsstruktur durch Bodenreform, Vergesellschaftung der Banken, des größten Teiles wirtschaftlicher Unternehmen, durch Gefährdung bereits auch der Mittel- und Kleinbetriebe, vor allem aber vermittels Zuspätschieben und Aneignung quasi-staatlicher Machtpositionen an bzw. durch die kommunistische Sozialistische Einheitspartei (SED). Und weiter: in der sowjetischen Besatzungszone und späteren DDR waren von vornherein *andere*, vom westlichen Demokratie-Verständnis sich immer weiter entfernende *Wege* beschritten worden. Im Selbstverständnis der DDR hat dieser Vorgang dann bald die Bezeichnung "antifaschistisch-demokratische Umwälzung" erhalten.

Und neben diese Vorentscheidungen waren die *Vorarbeiten* in der Zone selbst getreten, *konkurrierende* Vorarbeiten, getragen von der seit 1947 existierenden Volkskongressbewegung, wie z.B. die Erstellung einer Verfassung, die zunächst für ein Vier-Zone-Deutschland gedacht war. Diese Vorarbeiten waren zugleich der Beginn eines "Wettbewerbs um den *"besseren Staat"*. Was damals (1948/49) in den Westzonen zur Vorbereitung der Bundesrepublik geschah, wurde in der vierten, in der östlichen Zone als "Separations- und Spaltungspolitik" bezeichnet.

Freilich: wenn wir bedenken, dass der Verfassungstext in Ostberlin bereits vor der Fertigstellung des westdeutschen Grundgesetzes offiziell gebilligt wurde und dass ihm eine ältere SED-Entwurf aus dem November 1946 zugrunde gelegt worden war, dann erkennen wir auch dieses: Die staats- und verfassungspolitischen Bemühungen der Sowjetunion und der SED war zwar bis 1948 an einem einheitlichen Deutschland orientiert, doch wurden die "Ergebnisse" (Behördenkader, parlamentarische Organisationen wie "Volksrat", Verfassung) *im Oktober 1949* – nachdem man dem Westen den Vortritt gelassen hatte – nunmehr *auf den verbleibenden Rest*, die sowjetische Besatzungszone, *übertragen* und zur Anwendung gebracht, mithin der zweite deutsche Staat ins Leben gerufen. Das heißt aber, dass dieser zweite deutsche Staat sich ebenfalls als ein "Modell" zu verstehen hatte, als ein Modell für Gesamtdeutschland, für das sich einzusetzen die nunmehr in Staatsämter aufrückende erste Garnitur der SED (Pieck, Grotewohl, auch Ulbricht ist schon zu nennen) vorerst aus guten Gründen nicht nachließ. Die *Wiedervereinigung* wurde also zunächst auch von der DDR betrieben, natürlich unter Wahrung der bisherigen gesellschaftspolitischen Veränderungen ("Errungenschaften") aus jener schon erwähnten "antifaschistisch-demokratischen Umwälzung". Und hinzukam ein letztlich nicht unbedeutender Aspekt: auch die DDR hielt sich (aus *ihrem* Demokratie-Verständnis heraus) für den "rechtmäßigen deutschen Staat" und praktizierte darin eine Rivalität zwischen Ostberlin und Bonn.

Schon gleich nach seiner Konstituierung galt es den jungen Staat zu *sichern*. Etwa ab

1950 traten drei neue Leitpunkte in Erscheinung:

- (1) die *Heraushebung der SED* aus der bisherigen Gemeinschaft der Parteien und ihre Ausstaffierung zur "besonderen" Partei mit klarem *Führungsanspruch*,
- (2) die Betonung und Verstärkung der neugewonnenen "*Staatsmacht*" (wie man sagte), zugleich aber auch die *Unterordnung des Staates* unter die Führung durch die *SED*, und schliesslich
- (3) die Deklarierung dieses von der *SED* beherrschten Staates als "Arbeiter- und Bauernstaat", dem eine "*Erst- und Einmaligkeit in der deutschen Geschichte* bescheinigt und dem in aller Offenheit die Aufgabe gestellt wurde, sich zu einem "*sozialistischen Staat*", zu einer "*Volksdemokratie*" oder "*Volksrepublik*" weiterzuentwickeln.

Dieser Weg ist folgerichtig weiterbeschritten worden. Es wurde fortgesetzt, was vor der Staatsgründung durch administrative Massnahmen der sowjetischen Militärregierung bereits eingeleitet war: die Umgestaltung des *Bildungswesens*, die Verwendung zahlreicher öffentlicher Mittel auf die Gewinnung und Ausbildung der *Jugend* und die konsequente Veränderung der Personellen Strukturen in *Beamtschaft* und *Justiz*. Schon 1952 wurde der Beginn der Periode des "*sozialistischen Aufbaus*" proklamiert, und zwar, wie es ausdrücklich hiesz, unter der Führung der *SED*, die sich selbst innerhalb dieses Vorganges als "Avantgarde" verstand: ein Vorgang, der wiederum schnell eine Eigenbeschleunigung erhielt. Als 1954 die Entscheidung für den Beitritt der Bundesrepublik in die NATO gefallen war, änderte auch die *gesamtdeutsche Politik der DDR* ihre Zielsetzung. War man bis dahin noch bemüht gewesen, eine "Kompromisslösung gesamtdeutschen Charakters" (Abendroth) per Verhandlung ("Deutsche an einen Tisch") zu finden, so entfiel fortan diese Rücksichtnahme. Von nun an galt die Zwei-Staaten-Theorie, und eine Wiedervereinigung konnten sich Moskau und Ostberlin spätestens 1958 nur mehr unter sozialistischen Vorzeichen vorstellen. Da die Verfassung von 1949 schliesslich den völlig gewandelten Verhältnissen – auch bezüglich der Nomenklatur – nicht mehr entsprach wurde 1968 eine *neue Verfassung* verkündet. In ihr bezeichnete sich die DDR als einen "sozialistischen Staat", auf der "Grundlage einer im wesentlichen von sozialistischen Eigentumsverhältnissen an den Produktionsmitteln bestimmten Gesellschaft" (Art.9 und 10; Abendroth), und diese Gesellschaft kann *heute* mit Fug und Recht wie die der Bundesrepublik als eine "moderne Industriegesellschaft" bezeichnet werden.

Diese Feststellung verweist zugleich darauf, dass – im Gegensatz zur Bundesrepublik – die wirtschaftliche und überhaupt die innere *Konsolidierung* der DDR erst in der 60er Jahren hat erfolgen können. Der Bau der Mauer durch die ehemalige Reichshauptstadt Berlin (13. August 1961) riegelte den Flüchtlingsstrom ab, der bis dahin durch das "offene Loch" Berlin geflossen war, und damit auch die Abwanderung einer qualifizierten Arbeiterschaft.

Auf die Einzelheiten des nunmehr einsetzenden industriellen Wachstum, auf das Engagement an der Entwicklungspolitik des Ostblocks soll hier nicht eingegangen werden, doch ist anzumerken, dass fortan die DDR als *Staat* stärker herausmodelliert und ihr nicht mehr zu übersehende Konturen verliehen wurden. Diesen Staat international als vollwertig anerkannt zu sehen, galt der *SED*-Führung höchster Anstrengungen wert, und wo immer es an Deutlichkeiten noch fehlte, wurden sie im Laufe der 60er Jahre durch einschlägige Abgrenzungsmassnahmen Schritt um Schritt nachgeholt. Auch dem *Selbst-*

verständnis wurde nunmehr neuer Ausdruck verliehen. Wir sehen das an der Wandlung des *Nationsbegriffes*.

Von diesem Staat sei das Wohl der gesamten Nation zu erwarten, hieß es im "Nationalen Dokument" von 1962. Denn: "Der Sieg des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik und später auch in der westdeutschen Bundesrepublik . . . sichert die Einheit des Vaterlandes und ein glückliches Leben in Frieden und Sozialismus." Westlich der Elbe herrschte Rückständigkeit: man sprach daher in Ostberlin "von dem Zurückbleiben der Gesellschaftsordnung in Westdeutschland, der wir in der Deutschen Demokratischen Republik *bereits um eine ganze geschichtliche Epoche voraus* sind." Der "siegreiche Sozialismus" sei "die entscheidende Voraussetzung für die Lösung unserer nationalen Frage." Die Zitate ließen sich noch weiter aufeinander türmen.

Unter "Vaterland" wurde 1962 noch das Deutschland in den Potsdamer Grenzen verstanden, — die Summe also der Territorien beider deutscher Staaten. Doch gegen Ende der 60er Jahre verschoben sich die Bezeichnungen deutlich genug, um erkennen zu lassen, dass hier gegen die von der Bundesrepublik postulierte "Einheit der Nation" Stellung genommen wurde. In der am 9. April 1968 in Kraft getretenen Verfassung hieß es im ersten Absatz des Art. 1 bereits: "Die Deutsche Demokratische Republik ist ein *sozialistischer Staat deutscher Nation*." Und etwa drei Jahre später, anlässlich des hundertsten Jahrestages der preussisch-deutschen Reichsgründung, erklärte Ulbricht:

Die bürgerliche deutsche Nation, die sich im Prozess des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus entwickelt und die im Rahmen eines einheitlichen Staates von 1871 bis 1945 bestanden hatte, existiert nicht mehr. Die DDR ist der sozialistische deutsche Nationalstaat. In ihr vollzog sich der Prozess der Herausbildung einer sozialistischen Nation.

Vom Vaterlande war nicht mehr die Rede. Im *sozialistischen Geschichtsverständnis* der DDR folgte demnach auf die im Deutschen Reich zwischen 1871 und 1945 organisierte "bürgerliche deutsche Nation" unmittelbar die "sozialistische Nation", der "sozialistische deutsche Nationalstaat", der mit der Bundesrepublik nicht anders mehr denn in "friedlicher Koexistenz" leben konnte, wie etwa auch mit Belgien oder Ägypten.

Wir haben es hier mit einem erstaunlichen Prozess der Emanzipation von Selbstbewusstsein und Selbstverständnis zu tun, dessen herausfordernder Gehalt sich nur mit seiner Entwicklung aus Lehre und Geschichtsauffassung des Marxismus-Leninismus erklären lässt.

Bleibt die Frage, inwieweit sich die *Bevölkerung* in diesem sozialistischen Staat *behaust* fühlen kann. Mit dem wirtschaftlichen Aufstieg einher ging eine Verbesserung des Lebensstandards und anderer Bedingungen des täglichen Lebens, gleichzeitig aber auch eine aus der Resignation entstandene *Solidarisierung* der mittleren Generation mit dem Staat, in dem sie lebte und dessen abschätzige Bezeichnung als "Zone" nunmehr auch sie als unerträglich empfand. Die jüngere Generation indessen, einschliesslich derer, die allmählich in verantwortliche Stellungen von Partei, Verwaltung und Wirtschaft aufstiegen, fühlte sich dem allgegenwärtigen Staat, dessen grosszügige Förderungsmaßnahmen in Bildung und Ausbildung ohne Beispiel zu sein scheinen, generell verbunden, und Ausnahmen bestätigen nur die Regel.

Doch wie sieht es mit dem *individuellen Freiheitsraum* aus? Als, beginnend in den letzten Jahren der Großen Koalition, die innerdeutschen Gespräche einsetzten, war von ihren Befürwortern die Meinung zu hören, eine weltweite Anerkennung der DDR (vor allem durch die Bundesrepublik) würde namentlich die "Interkommunikation der Bevölkerung zwischen den beiden (deutschen) Gesellschaftssystemen" (Abendroth) wesentlich verbessern oder doch wenigstens nicht mehr, wie bislang praktiziert, mit bürokratisch-schikanösem Druck behindern. Doch wir müssen feststellen, dass trotz des Grundvertrages von 1972 mit seinen für die DDR äußerst günstigen Folgen auf diesem Gebiete *keine Wandlung* zu mehr Bewegungs- und geistig-kultureller Freiheit eingetreten ist. Das seit der Entstehung der DDR gegenüber dem Westen im allgemeinen und gegenüber der Bundesrepublik im besonderen gehandhabte vielfältige Instrumentarium der "Abgrenzung" wird bis auf den heutigen Tag unvermindert angewandt.

ZUSAMMENFASSUNG, ZUGLEICH THESEN FÜR DIE DISKUSSION

1. Die drei Siegermächte — USA, Großbritannien, Sowjetunion — besaßen kein gemeinsames Programm für die politische Behandlung Deutschlands auf längere Sicht. Die wenigen, im Potsdamer Abkommen niedergelegten Gemeinsamkeiten bezogen sich lediglich auf den Kontrollmechanismus für eine erste Zeit unmittelbar nach der Kapitulation.
2. Der Zerfall der wirtschaftlichen Einheit verursachte auch den Zerfall der politischen Einheit Deutschlands. Dieser Prozeß wurde durch die frühzeitige Herausbildung zweier unterschiedlicher Gesellschaftssysteme in Deutschland nachhaltig unterstützt. Eine parallel laufende Entwicklung geschah auf der außenpolitischen Bühne: Die sowjetische Sicherheits- und Konsolidierungspolitik erstreckte sich auch auf die Ostzone Deutschlands; die amerikanische Europapolitik bezog die drei Westzonen in die neue Abwehrstrategie mit ein.
3. Somit beruhte die Konstituierung der beiden deutschen Staaten auf gewichtigen Vorentscheidungen, die bereits vor 1949 gefallen waren.
4. Die Bundesrepublik Deutschland repräsentierte — und repräsentiert noch — ein kaum gebrochenes Kontinuitätsbewusstsein gegenüber dem Deutschen Reich und der deutschen Geschichte. Da — abgesehen von der strafrechtlichen Verfolgung des NS-Verbrechens — die Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus vornehmlich durch die Wissenschaft erfolgte, wurde die Vergangenheit vergegenwärtigt und geistig aufgearbeitet, ohne deshalb mit ihr brechen zu müssen, sofern damit Verdrängung verbunden gewesen wäre.
5. Die relativ schnelle Konsolidierung der Bundesrepublik Deutschland entsprach einem weitgehenden Bedürfnis nach Wiederaufbau, Existenzsicherung und Integrierung der Vertriebenen. Steigender Wohlstand und wirksame soziale Reformen setzten sich in politische Stabilität um. Die wiederhergestellte Gesellschaftsordnung wurde nicht in Frage gestellt.
6. Die Bundesrepublik Deutschland verstand sich lange Zeit als Kernstaat ("Magnet") und als der "rechtmäßige" deutsche Staat. Dieses Bewusstsein hat sich in den letzten Jahren abgeschwächt.
7. Die Deutsche Demokratische Republik gründet sich auf einem Gesellschaftssystem, das stufenweise planmäßig und kompromislos zu einem sozialistischen ausgebaut wurde. Die Diskrepanz zwischen einem (zunächst ausbleibenden) wirtschaftlichen Aufstieg, der nach 1961 einsetzte, und einer stark eingeschränkten individuellen Freiheit, hat eine Teilsolidarisierung innerhalb der Bevölkerung mit dem Staat erst nach erheblicher Verzögerung eintreten lassen.
8. Da das Instrumentarium des Klassenkampfes von der Deutschen Demokratischen Republik nach außen angewandt wurde, liess die Praxis der Abgrenzung gleichwohl ein mit der Bundesrepublik Deutschland konkurrierendes Selbstverständnis und darüber hinaus ein Überlegenheitsbewusstsein zu, das gemäß offiziellen Verlautbarungen auf dem Glauben an den "Sieg des

Sozialismus" beruht. Die Kategorien des Selbstverständnisses aber werden von der Sozialistischen Einheitspartei (SED) festgesetzt, die den Staat führt und umfassend kontrolliert.

9. In der Deutschen Demokratischen Republik werden Gesellschaftsordnung und Staat als die Erscheinungsformen eines historischen *Neuanfangs* angesehen. Der "Arbeiter- und Bauernstaat" bzw. der "sozialistische Staat deutscher Nation" werden als *Verwirklichung* der Vorstellungen der deutschen Arbeiterklasse betrachtet, vollzogen nach den Gesetzmäßigkeiten der Geschichte. Der historische Traditionalismus begnügt sich daher mit eklektischen *Auswahlprinzipien*, um diese Gesetzmäßigkeiten begründen zu lassen. Der Nationalsozialismus gilt als *überwunden*, bewirkt durch die Zerschlagung der bis 1945 virulenten gesellschaftlichen Strukturen. Das bedeutet, dass die *Zäsur von 1945* für die Deutsche Demokratische Republik *gewichtiger* ist als für die Bundesrepublik Deutschland. Stärke und Ansehen des Staates werden nicht zuletzt mit der Verbundenheit mit der Sowjetunion und anderen sozialistischen Staaten sowie mit der den Ostblock verpflichtenden politischen *Solidarität* erklärt.

MEDEDELINGEN

○ BRIEF VAN HET V.G.N.-BESTUUR

Oosterhout, 28 september 1974

Aan de leden van de vaste commissie
voor Onderwijs en Wetenschappen van
de Tweede Kamer der Staten Generaal.
Den Haag.

Het Bestuur van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland voelt zich, vanuit zijn medeverantwoordelijkheid voor het onderwijs in het algemeen en voor het onderwijs in de geschiedenis en staatsinrichting in het bijzonder, verplicht zich tot U te wenden naar aanleiding van de Memorie van Antwoord op wetsontwerp 12357 houdende wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs.

Het Bestuur kan niet inzien dat de bezwaren, genoemd in paragraaf 1 op bladzijde 1 van de Memorie van Antwoord, deze wetswijziging nodig maken. In de eerste plaats is het bezwaar, dat het openbaar onderwijs geen ruimte heeft voor vakken als "geestelijke stromingen" of "cultuurgeschiedenis van het christendom" e.d., ongegrond; de lessentabel voor v.w.o.-havo-mavo schrijft slechts 28 uren voor. De wet geeft het bijzonder onderwijs de vrijheid godsdienstonderwijs te laten geven in de ruimte 28-30. Waarom geven de bewindslieden het openbaar onderwijs niet de wettelijke mogelijkheid deze ruimte te gebruiken om de verlangde vakken te laten geven?

Vervolgens beroepen de bewindslieden zich op de beperkte ruimte voor de creatieve vakken. Het ongenoegen, dat daarover bestaat, is enkel en alleen te wijten aan de beruchte bezuinigingsmaatregelen, resp. van 34 naar 32 en van 32 naar 30 maximum aantal uren, waar de bewindslieden zelf naar verwijzen. Klachten over een te beperkte ruimte waren te verwachten, niet alleen van de kant van de creatieve vakken! Het Bestuur vindt het vreemd, dat de vermindering van het maximum aantal uren nu een argument is om deze wetswijziging te ondersteunen.

Tenslotte meent het Bestuur dat de zelfstandigheid van het vak Fries door een heel wat eenvoudiger wijziging van artikel 11 bereikt kan worden.

Met instemming heeft het Bestuur kennisgenomen van het artikel van de hand van F.J. Roefs, voorzitter van het Nederlands Genootschap van Leraren, in het "Weekblad voor leraren", 7e jaargang, nummer 4 d.d. 12 september 1974, blz. 125-126. Met name onderstreept het Bestuur de daar geleverde kritiek, waar het gebrekkig overleg van de bewindslieden met de onderwijsorganisatiesesignaleerd wordt. Een afvaardiging van het Bestuur van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting heeft weliswaar op 23 april 1974 een gesprek gevoerd met staatssecretaris Veerman, waarnaar de Memorie van Antwoord verwijst op blz. 6, 1e kolom; het verliep echter naar ons gevoel zeer onbevredigend, omdat het geen echt overleg was, omdat het niet het in onze kring levende wantrouwen tegen achterliggende bedoelingen van het wetsontwerp wegnam en omdat de onzekerheden omtrent de uitvoeringsbesluiten bleven bestaan. Tot onze teleurstelling neemt de Memorie van Antwoord helaas evenmin het wantrouwen weg, noch de onzekerheden.

De bewindslieden betogen herhaaldelijk dat zij geen andere bedoelingen hebben dan de verbetering van doorstromingsmogelijkheden en het scheppen van grotere vrijheid. Maar op blz. 7, 1e kolom, blijken zij te menen, dat de verschillen in de leerstof van de vakken geschiedenis en staatsinrichting en aardrijkskunde in het m.a.v.o. en het l.b.o. betrekkelijk eenvoudig overbrugd kunnen worden "in het licht van de tendens naar veralgemening van het lager beroepsonderwijs". Het Bestuur vraagt zich af waarop deze mening steunt.

Bij deze passage in de Memorie veroorlooft het Bestuur zich nog het volgende op te merken. Het is verheugend dat ook de bewindslieden vinden dat het onderwijs in de geschiedenis en staatsinrichting en in de aardrijkskunde van wezenlijke betekenis is "voor het verkrijgen van enig inzicht in tijd en ruimte juist ook voor de leerlingen in de brugklas". Met voldoening leest het Bestuur ook t.a.p. dat de bewindslieden "vervaging tot een maatschappelijk vak wellicht tot een soort "wereldoriëntatie" uitermate ongewenst achten". Terecht schrijven zij ook, dat het l.b.o. twee wekelijkse lessen "Geschiedenis en Aardrijkskunde kent" en het a.v.o. twee uren geschiedenis en staatsinrichting en twee (niet drie, zoals abusievelijk t.a.p.) uren aardrijkskunde. Het Bestuur vreest dat "de tendens naar veralgemening van het l.b.o." terwille van de doorstroming "naar boven" er toe zal leiden, dat het maatschappelijk vak in het a.v.o., vereist door het ontworpen artikel 11, zal gaan bestaan in "Geschiedenis en Aardrijkskunde" gedurende twee wekelijkse lessen. Zou zulks in het belang van het verkrijgen van inzicht in tijd en ruimte zijn? Het Bestuur beantwoordt deze vraag ontkennend. Want voor de leerlingen is grondige oriëntatie in de huidige samenleving onmogelijk zonder historische achtergrond. In een sterk veranderende samenleving geldt dat nog sterker. Zij leren immers in relaties te denken, dat wil zeggen, dat zij gaan inzien, dat gebeurtenissen met elkaar in betrekking staan. In geen enkel ander vak wordt de vaardigheid om te denken in de orde van de tijd geleerd. Bovendien zal de doorstroming "naar boven" van m.a.v.o. naar h.a.v.o. en van h.a.v.o. naar v.w.o. niet bevorderd worden. Moge dan wellicht door de voorgestelde wetwijziging aansluiting l.b.o.-m.a.v.o. versoepeld worden, de kloof mavo.-h.a.v.o. wordt groter. Dit betekent niveauverlaging van het m.a.v.o. Of denken de bewindslieden soms aan een urentabel voor het l.b.o. met twee wekelijkse lessen voor geschiedenis en staatsinrichting en twee voor aardrijkskunde, zoals het m.a.v.o. kent? Wellicht ten overvloede kan er in dit verband aan herinnerd worden dat het vak geschiedenis en staatsinrichting in het m.a.v.o. wel in het l.b.o. niet in het eindexamenpakket gekozen kan worden.

De Memorie van Antwoord bevat t.a.p. nog de passage dat het vak "wereldoriëntatie" als zelfstandig vak niet *binnen afzienbare tijd* zal worden ingevoerd. De onderstreepte woorden geven voedsel aan de vraag vol wantrouwen: wanneer dan wel? En, tweede vraag, zullen de uitvoeringsbesluiten regelen, wat "maatschappelijk" vak is, wat "groep van vakken" in dit verband is en hoeveel wekelijkse lessen ervoor op de lessentabel zullen voorkomen?

Maar het wetsontwerp beoogt "het scheppen van grotere vrijheidsmarge in de urentabel" (Memorie van Antwoord, vooral blz. 3, 1e kolom). Daaruit zou volgen, dat het bevoegd gezag — dat zal toch wel bedoeld zijn, waar gesproken wordt over schoolbesturen (blz. 3, 1e kolom, blz. 4, 2e kolom, blz. 7, 1e kolom) — zulks beslist. Maar dan is te vrezen dat het gebeurt, niet op onderwijskundige gronden, maar op basis van politieke (bij het openbaar onderwijs) en van ideologische, ethische, levensbeschouwelijke (bij het bijzonder onderwijs) overwegingen. Daarbij valt nog aan te tekenen dat, indien het bevoegd gezag in deze de schoolleiding en de lerarenvergadering hoort, het niet

denkbeeldig is dat de problematiek inzake de brugklas verplaatst wordt naar de lerarenkamer met alle eventueel kwalijke gevolgen vandien.

Grote onzekerheid wordt ook geschapen door de invoering van het begrip "essentiële vakken". Daarmee worden bedoeld alle vakken, genoemd in het ontworpen artikel 11, ook die, welke vaag aangeduid worden met een onbepaald lidwoord (Memorie van antwoord, blz. 4, 1e kolom). Essentieel zijn deze vakken voor de doorstroming, maar niet alle zijn gelijkelijk van belang en niet alle behoren tot het "kernprogramma" (blz. 3, 1e kolom). Het Bestuur vindt het bijzonder duidelijk dat geschiedenis en staatsinrichting (en aardrijkskunde) tot het "kernprogramma" behoort en voelt zich in die opvatting gesteund door de bewindslieden, die het grote belang van het vak op blz. 7, 1e kolom, onderstrepen. De Memorie van Antwoord laat dit op blz. 3, 1e kolom, echter in het midden en introduceert dan weer een ander begrip, n.l. "kernelementen in de leerstof". Verzuimd wordt er op te wijzen dat daaromtrent geen communis opinio bestaat, zeker niet met betrekking tot het vak geschiedenis en staatsinrichting, omdat er nog geen onderzoek naar gedaan is. Is dat niet juist de taak van de S.L.O.?

Het Bestuur is van mening dat hier de fundamentele fout van het wetsontwerp het duidelijkst aan het licht treedt n.l. de heilloze verstengeling van organisatorische (vertikale doorstroming, vrijheidsmarge, autonomie van bevoegd gezag, uren tabel) en didactische (kern- en randvakken, integratie van vakken, harmonisatie van leerstof, leerstofontwikkeling) problemen met betrekking tot het onderwijs in de brugklas.

Veel twijfel, onzekerheid en wantrouwen zouden ongetwijfeld weggenomen kunnen worden, indien het Bestuur en het onderwijsveld ervan op de hoogte zouden zijn, hoe de voorgestelde wetsartikelen in de uitvoeringsbesluiten uitgewerkt zullen worden. Als daaromtrent momenteel niets of niet veel te zeggen valt, omdat daarvoor nog uitgebreid overleg, diepgaand onderzoek en studie nodig zijn, zoals de bewindslieden bij herhaling betogen, dan kan het Bestuur de indiening van dit wetsontwerp slechts als prematuur beschouwen. Het Bestuur meent zelfs verder te kunnen gaan. Als het al waar is dat de doorstroming binnen de afzonderlijke schooltypen van het a.v.o. op bezwaren stuit vanwege het verschil in leerinhouden, gevolg van categoriale gerichtheid (blz. 2, 2e kolom), dan blijft de vraag of daarom in dit stadium partieel de wet gewijzigd moet worden, nu in fundamenteeler verband de eerste onderzoekingen omtrent structurele veranderingen staan te beginnen.

Op grond van bovenstaande overwegingen verzoekt het Bestuur U, mede in het belang van het onderwijs in de geschiedenis en staatsinrichting, Uw goedkeuring aan dit wetsontwerp te onthouden.

Met de meeste hoogachting,
Namens het Bestuur van de V.G.N.
w.g. E.A.J. Oudenhoven
1e vice-voorzitter

○ DRINGEND VERZOEK VAN HET V.G.N.-BESTUUR

Al geruime tijd ondervindt het bestuur van de V.G.N. grote moeilijkheden, wanneer het erom gaat vacatures in het bestuur en commissies met daartoe geschikte leden aan te

vullen. Geldt dit voor alle verenigingsfuncties, met name doet zich dit probleem thans voor bij de dringend noodzakelijk aanvulling van de MAVO-commissie.

Het bestuur nodigt daarom de leden, die tijd, werkkraft en inventiviteit beschikbaar hebben, uit, zich met een der bestuursleden in verbinding te stellen. Leden, die zelf menen niet in aanmerking voor verenigingswerk te kunnen komen, doch die wel onze aandacht op geschikte kandidaten kunnen vestigen, worden daartoe ook dringend uitgenodigd.

Namens het bestuur,
C.L.A. Daniëls, 1e secr.

○ SCRIPTIE-PRIJSVRAAG

In overleg met de Vereniging van leraren geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) organiseert de redactie van Keesings Reflector onder de leerlingen van de vijfde en zesde klassen van het VWO een prijsvraag voor de scripties geschiedenis die deze leerlingen over een speciaal onderwerp voor hun eindexamen maken. Het gaat hierbij dus niet om een apart werkstuk, maar om de scriptie voor het eindexamen.

Zowel t.a.v. de keuze van het onderwerp voor de scriptie als de omvang ervan is iedere inzender(ster) slechts gebonden door de normen die de desbetreffende docent van zijn/haar school hieraan stelt.

De prijsvraag is bedoeld als experiment en daarom beperkt tot de categorie VWO en tot leerlingen van Nederlandse scholen. Eventueel zal, bij slagen van dit experiment, een soortgelijke prijsvraag voor het HAVO en MAVO in volgende schooljaren worden uitgeschreven.

De inzendtermijn sluit op 1 april 1975. De inzendingen moeten gezonden worden naar de Redactie Keesings Reflector, Stastokdreef 7, Utrecht.

Deze zullen beoordeeld worden door een jury die bestaat uit:

drs. J. Aalders, wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit te Utrecht,
C.J. Canter, oud-hoofdredacteur van Keesings Onderwijsbladen en lid van de Raad van Advies van deze bladen,

drs. J.W. Marsilje, wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit te Leiden,

mej. drs. R.E. Noordijk, lid van het dagelijks bestuur van de VGN,

mr. A. Stempels, oud-hoofdredacteur van de Nieuwe Rotterdamse Courant en lid van de Raad van Advies van Keesings Onderwijsbladen,

drs. H. Ulrich, oud-voorzitter van de VGN,

drs. J.S. Wijne, hoofdredacteur van Keesings Onderwijsbladen.

Het zal de taak van de jury aanmerkelijk verlichten als zij alleen maar getypte werkstukken heeft te beoordelen.

De eerste prijs zal bestaan uit een reis van tien dagen naar Londen. Verder worden er voor de eervolle vermeldingen geschiedenis-boekwerken ter beschikking gesteld. De redactie van Keesings Reflector behoudt zich het recht voor om (bekroonde) inzendingen te publiceren op honorarium-basis. Het auteursrecht blijft bij de leerling. De redactie hoopt dat de geschiedenis-docenten hun leerlingen op deze prijsvraag zullen attenderen, en dat de belangstelling voor het vak geschiedenis mede door deze prijsvraag gestimuleerd zal worden.

In het december-nummer van Reflector zal eveneens een oproep worden geplaatst.

Redactie Keesings Reflector

BOEKBESPREKINGEN

H. von der Dunk, Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici. Van Gorcum & Comp.B.V. Assen 1974. 137 blz. f 16,50.

"Kleio heeft duizend ogen" bevat een vijftiental historische beschouwingen die met één uitzondering eerder werden gepubliceerd, de meesten in N.R.C./Handelsblad. Die ene uitzondering is een indringende bespreking van Pressers "Ondergang", een bespreking die in 1965 voor het tijdschrift "Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden" werd geschreven, maar door de redactie werd geweigerd "omdat de gewenste eerbied (en dan van een nog niet gepromoveerde recensent) ontbrak."

De bundel opent met de rede "Een onwetenschappelijke wetenschap", waarmee Von der Dunk op 4 maart 1968 zijn ambt als gewoon hoogleraar in de geschiedenis van de twintigste eeuw in Utrecht aanvaardde.

Daarna volgen, gerangschikt naar het jaar waarin ze werden geschreven, acht essays gewijd aan Meinecke, Ernst Bloch, Karl Jaspers, Spengler, het al genoemde boek van Presser, Romein, Huizinga en Plumb. Met vier verhandelingen over historische problemen, waaronder de in 1972 tijdens de jaarvergadering van de V.G.N. gehouden voordracht "Mythe en geschiedenis", wordt het boek besloten.

Niet toevallig staat de beschouwing over geschiedenis als onwetenschappelijke wetenschap voorop. De opvatting dat de historische wetenschap een geheel eigen aard vertoont, in de paradox "onwetenschappelijke wetenschap" gecomprimeerd, loopt als een rode draad door het gehele boek. Het tijdelijke — "de bruikbare bril van gisteren wordt de drukkende oogklep van vandaag" — en het subjectieve — "in de historische wetenschap bestudeert de ene kangaroo de andere" — zijn enkele van de door Von der Dunk signaleerde "onwetenschappelijke" aspecten.

De beschouwingen zijn geschreven in de onnavolgbaar rake stijl waarop Von der Dunk het patent bezit en dat maakt het lezen tot een genot van de eerste orde. In het stuk over de Engelse historicus Plumb vergelijkt Von der Dunk de essayist met een musicus die niet streeft naar het monumentale en absolute, maar kamermuziek maakt met een scheut improvisatie. Hij tekent daarmee zichzelf; ik kan zijn kamermuziek van harte aanbevelen!

G. Groenhuis

Theun de Vries, Het motet voor de kardinaal, Amsterdam 1973⁵.

Em.Querido's uitgeverij, prijs f 15,90.

Het is prettig, ook een paar historische romans in de schoolbibliotheek te hebben. Natuurlijk kan de leerling ze niet gebruiken voor een skriptie, maar ze verschaffen wel inzicht in historische achtergronden en bieden de mogelijkheid tot het inleven in een bepaalde tijd.

Bij de beoordeling van een historische roman kan men een 'historisch element' en een 'roman-element' onderscheiden. Met dit laatste bedoel ik de literaire aspecten zoals men die in een "normale" roman ook tegenkomt. Het oordeel over een historische roman wordt in hoge mate bepaald door de vraag, op welke manier deze twee elementen met elkaar verwerkt zijn. De verhouding kan variëren van enerzijds een fifty-fifty verdeling van blokken verhaal en blokken geschiedschrijving zoals we dat bij sommige Engelse schrijvers

en met name in de geromantiseerde biografie kunnen zien, tot anderzijds de subtiële sfeertekening van de Tamalone-romans, waarin historische periodes worden gesuggereerd maar nooit genoemd.

Het motet voor de kardinaal van Theun de Vries helt over naar het meer subtiële genre. De eerste twintig bladzijden maken het moeilijk, de periode te bepalen. De rest van het boek stuurt de goede verstaander dan spoedig naar het laatste kwart van de vijftiende eeuw, maar altijd blijven de aanwijzingen verkapt. Als de verteller schrijft over 'messer Leonardo' of 'de Bourgondiër', 'de Dominicaan in Florence' of 'Buonarotti' verwacht hij dat de lezer weet, om wie het gaat.

In een prachtige, beeldende en vaak wat statige stijl vertelt de auteur van het leven van de zanger-componist Wolf, eerst onder de huursoldaten en later in het Italië van de Renaissance op zoek naar de ideale stad. Alexander Borgia, Cesare, Lucrezia en Lorenzo II Magnifico, zij komen er allemaal in voor, maar hun historische leven speelt zich af aan de rand van het gebeuren. In het brandpunt staan de gewone mensen, kleinzielige, vieze of nobele mensen, begaafde of lelijke, maar altijd echte mensen. Met verbittering kijken ze naar de uitspattingen van hun vorsten en het goddeloze leven aan het pauselijk hof. Maar er verandert niets, er gebeurt ook niet veel in het boek. Het is dan moeilijk om een slot te maken en de poging tot een cyclische compositie doet wat geforceerd aan.

En voor school? Daarvoor bestaan er avontuurlijker boeken zoals 'Scaramouche' of instructievere boeken als 'I Claudius'. Zij passen beter in een schoolbibliotheek dan deze prachtige sfeertekening, die juist in de subtiliteit van zijn vermenging van verhaal en historie voor de leerling te veel moeilijkheden zal opleveren.

D.A. Berents

Bij het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek is verschenen:

EEN EPISODE UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE TWEDE WERELDOORLOG EN HET NATIONALE VERZET IN FRANKRIJK

Dertig jaar na de bevrijding groeit de belangstelling voor de krachten die in staat waren de nederlaag van Hitler-Duitsland tot stand te brengen, een geallieerde overwinning die niet mogelijk was geweest zonder het morele, politieke en militaire volksverzet in de bezette gebieden.

In Frankrijk verschijnt onder de titel 'La Résistance' een vijfdelige studie, waaraan door de grote richtingen van de verzetsstrijders — aanhangers van De Gaulle en leiders van de Communistische en Socialistische partijen — is meegewerkt.

Tot de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog behoort de periode waarin het niet-aanvalsverdrag tussen de Sowjet-Unie en Duitsland van kracht was.

Het IPSO heeft in letterlijke vertaling het hoofdstuk uit 'La Résistance' uitgegeven dat handelt over de gevolgen die het Pact had voor de toestand in Frankrijk en in het bijzonder in de Franse Communistische Partij en in de leiding van het Comintern. Hierdoor wordt ook beter nog een historische terugblik mogelijk op de rol van de CPN, die met doorbreking van de officiële Comintern-lijn de Februaristaking organiseerde, hetgeen de grondslag vormde voor het Nationale Verzet in ons land.

De feiten die 'La Résistance' brengt, evenals de, soms dramatische getuigenissen van nog levende communistische verzetsstrijders, stemmen overeen met de algemene beoordeling die het IPSO van de oorsprong en de uitwerking van het Pact heeft gegeven in het rapport 'Stalin contra Hitler'.

De publikatie van 'La Résistance' in Frankrijk is ook kenmerkend voor het feit dat oud-verzetsstrijders van diverse politieke overtuiging het in de tegenwoordige situatie geboden achten hun gedachten publiek te maken.

Bestellingen kunnen worden gedaan door storting van f 3,25 (+ f 1,10 porto) op postgiro 2252298 t.n.v. Stichting IPSO, Amsterdam.

Het rapport 'Stalin contra Hitler — de Sowjet-Unie in de Tweede Wereldoorlog' kan verkregen worden door overmaken van f 4,00 (+ f 0,75 porto).

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

A.P. DIJKSTRA, *voorzitter*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secretaresse*, Buurtweg 56, Ederveen, tel. 08387-1944.
J.C. VRIELINK, *penningmeester*, H. Stevinstraat 11, Harderwijk, tel. 03410-5288, postrekening 1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J. BAALBERGEN, Abcoude.
J. BROUWER, Elst (Gld).
P. DOVES, Zaandam.
L.G. DALHUISEN, Warmond
C.J. LEIJH, Den Haag
H. van der VEEN, Veendam.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Rinze Koopmansstraat 83, Rotterdam, tel. 010-216004, *voorzitter*
DRS. K. van DIJK, Spechtstraat 7, Zwijndrecht, tel. 078-25843, *1e vice-voorzitter*, beleid colleges.
DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-8496, *2e vice-voorzitter*, conferenties.
P.W. BROUWER, Esdoornlaan 1, Rotterdam-3012, tel. 010-226431, *1e secretaris*, interne zaken.
J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*, organisatie en administratie van de collegedagen.
W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a.d. IJssel, tel. 01807-5429, *Penningmeester*, postrekening 527314 t.n.v. Penningmeester Commissie P.A.V. der V.G.N. te Krimpen a/d IJssel.
DR. J. SWART, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591, portefeuilles.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Kinkelenburglaan 2.	<i>Heerlen:</i>	Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
<i>Amsterdam:</i>	Anton Mauvelaan 7, Nederhorst ten Berg.	<i>Hengelo:</i>	Th.de Keyserstraat 276, Enschede.
<i>Den Bosch:</i>	Philips de Tweedestr. 51.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96. Rijsbergen.	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
<i>Eindhoven:</i>	Junolaan 16.	<i>Rotterdam:</i>	Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Utrecht:</i>	J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.
<i>Groningen:</i>	Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.	<i>Venlo:</i>	Groenstraat 244.
<i>Den Haag:</i>	Lindenstraat 22, 's-Gravenzande.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
		<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

P.G. RUYS, *voorzitter*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.
B. BERENSCHOT, *secretaris*, Binnenweg 64, Maarssen, tel. 03465-1326.
A.L. VERHOOG, Leiden dorp.
P. DOVES, Zaandam.
G. ERIKS, Schagen.
F. VISSER, Den Haag.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

voorzitter, vacant.

secretaris, vacant.

DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 078-37781.
P.W. BROUWER, Rotterdam.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.

Van Goor Zonen Den Haag

Postbus 290
telefoon 070-51 26 01

MENS MEDEMENS MAATSCHAPPIJ

een nieuwe 'maatschappijleer' voor havo en vwo

MENS, MEDEMENS, MAATSCHAPPIJ, het nieuwe maatschappijleerboek voor havo/vwo-leerlingen, is geschreven door drie auteurs uit de Novemgroep, t.w. dr. J.A.J. Jousma, C.J. CanTERS en mr. A.C. Henny.

Het doel van de auteurs is: de sociale bewustwording van de leerlingen. In de verwarrende hoeveelheid van verschijnselen is een ordening aangebracht door vlakken te onderscheiden waarin het maatschappelijk gebeuren zich afspeelt. Leraar en leerling kunnen een keuze maken uit de vele suggesties voor de methodiek die gegeven zijn bij de behandeling van elk vlak (vragen, projectonderwerpen, discussiestellingen, rol-lenspel).

Het boek is geïllustreerd met vele zwart-wit- en kleurenfoto's, waarbij de hedendaagse kunst een belangrijke rol speelt.

dr. J.A.J. Jousma

C.J. CanTERS,

mr. A.C. Henny

Mens, Medemens, Maatschappij

208 blz., geïllustreerd, prijs f 18,90

In de boekhandel verkrijgbaar.

Op aanvraag zenden wij u gaarne onze uitvoerige prospectus toe.

VAN GOOR ZONEN DEN HAAG.

Postbus 290, telefoon 070-51 2601.